

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs.mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र. / २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महीजसां
बलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६.

मे १८८३.

अंक .

हैं मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिलें.

किंमत ८ आणे.

विक्रीस तयार.

खाली लिहिलेली उपपुस्तक व मंगलरत्ना पस्तें ही आमच्या आफिसांत विक्री ठेविली आहेत. खाली नमुद केल्याप्रमाणें पैसा पाठावली अशांत लिहून आलेल्या पत्त्यावर खाना करण्यांत येतील. पैसा रोख आल्याशिवाय पाठविली जाण नाहींत.

काव्येतिहास संग्रहाचे व्यवस्थापक.

संभो.	पुस्तके	किंमत रु०	टपाल खर्च
०	संभो.	१४१२	०
११	गुण्यकु.	१४८	०
	हसन [	२	०२
१२	राजव्याप	२	०१
१३	पुष्पवाण	१	०२
१४	अमरुश	१	०२
१५	परशु	१	०१
	पुटे कागद]	०४	०
	३ [किता]	०५	०
	१ [,,]	०२	०
	११४		

होऊन शांगीदीची खानगी केली. ती चांदवडास पारनेरकराचे घरी उतरून तेथे मुनीम महीफतराव गिरमाजी हेते त्यांस वेगळे गांठून श्रीमंतचि हातची चिठी दिव्ही आणि बोलला की, “ या समयी ही चिठी सुभेदारास दाखवून उत्तर मजला प्राप्त होऊन सूर्योदयात्प्राक् माझे निघणे येथून होई असे करावे. येथील व्यवहार पहातां गंगाधर तात्याच्या नकळत सुभेदाराशीं वेगळे वाटेनें कोणी भाषण करील ऐसे प्राप्त नैहि. तथापि ही अडचण तशीच, यास्तव सुभेदार भोजनास बसले, सहा घटिका रात्र शाली होती, त्यासमयी जाऊन दुजरे वगैरे अवध्यांस दूर करून चिठी वाचून दाखविली. त्यांत सार हेंच की, तुम्ही “कारभायाचे नादीं लागून रंगांत रंग मिळविला. आम्हांस सद्गा काय सांगतां ? ” तेव्हां सुभेदारांनीं श्रवण करून उत्तर राख्यास सांगितलें की, “ जे समक्ष विनंती केली तीच निःश्रीम भोजून पत्र पावतांच नाशिकावर मुक्काम येऊन करावा. आम्ही व साहेब कूच करून धोडपेच्या सुमारे जाऊं लागलों म्हणजे आपण बेलशक कूच करून आम्हांवर यावे. आपले फौजेचा धुळोरा कोशा अदकोशाच्या आंत पाहिला म्हणजे घोडे घालून लुटून घेतो. यांत तय्यी नाही. ” या प्रमाणे उत्तर देऊन शांगीद बिदै केली. तो ठिकाणसीर पोहोचतांच श्रीमंत बर्मयें फौज नासिकस आले. तो दादासाहेब दबाव पडून, धोडप जवळ करावी असा विचार करून, दादासाहेब व तुकोजी होळकर कूच करून चालले. धोडप तीन कौश राहिली त्या संधीस माधवराव साहेबांचीही स्वारी दाखल जाली. स्वरांचा धुळोरा पाहून तुकोजी होळकर सुभेदार हत्तीवर होते ते घोड्यावर बसून, आपले फौजेचीं पूर्व संकेत होताच, त्या प्रमाणे घोडे घालून दादासाहेबांस लुटून घेतले. तो श्रीमंत येऊनही दाखल जाहले. श्रीमंत माधवराव साहेब यांचा व तुकोजी होळकर यांचा रामराम जाला. माधवराव साहेबांची मर्जी बहुत प्रसन्न जाली. त्या संधीस दादासाहेब सवड फावून किल्ल्यावर गेले. ते समयी सुभेदारांनीं विनंती केली, “ घोडे सोडून पायउतारां होऊन किल्ल्यावर जाऊन धरून आणितो. हुकूम जाल पाहिजे. ” श्रीमंतांनीं आज्ञा केली, “ आतां कोठें ज्ञातात ? धरून घेऊं. हकनाक माणसें जाया करूं नये. ”

तो इकडे गंगाधरपंत तात्या यांजला आपलें आचरण स्मरून, त्यांनीं कार्षीय

५३-५४. * गंगाधर तात्यांचा जळजळा-
ड. सुभेदाराशीं घेगळ्या वाटे भाषण कोण
करील ! प्राप्त काय !, असें एका वखरीत
आहे.

५५. ‘ यांत तथा मानूं नये ’ पाठांतर.

तथा=अन्यथा, खोटें, झा अर्थी.

५६. विदा केला=रवाना केला, निरोप
दिला.

५७. बर्मयफौज=सैन्या सुद्धां.

५८. कापाय=भगवां, रकवणं.

वस्त्रे परिधान करून, दोघे खिजमतगार मात्र बरोबर घेऊन अणकाईचे किल्यास गेले किल्ल्याचे दरवाज्यापाशी जातांच दोघे खिजमतगार बरोबर होते त्यांनी दरवाणकरास सांगितलें की, “ हा गंगाधरपंत तात्या, सरकारचा हरामखोर, तुमचे जिमेस आहे. ” तेव्हां तात्यांनी सरोष खिजमतगाराकडे पाहिलें. तेव्हां हुजरे यांनी उत्तर केलें की, “ रागें रागें काय पाहातोस. ? तुझे मागें आठ महिने खराब आहे. श्रीमंतांनी आम्हांस उभयतांस पाठविलें होतें, राजची अकबार पोंचवीत होतो. आज उघडे होऊन तुजला किल्लेदाराचे जिमेस करून हुजूर जातो. पुढें तुमचे प्रालब्धी असेल तें होईल. ” असें निष्ठुर भाषण करून उभयतांही श्रीमंत माधवरात्र साहेबांजवळ जाऊन मुजरा केला. तों लष्करांत मशारानेव्हे पळाले म्हणून हाकाहाक पडली. हुजरे आल्यावर त्यांनी सांगितलें की, अणकाईस किल्लेदाराचें जिमेस करून आलों. तेसमयीं सांडणीस्वार पाठवून घेऊन येऊन पादभूषणादिक अलंकार देऊन पुण्यास प्रविष्ट केले.

श्रीमंत व होळकर यांनी किल्ल्या खास मुकाम केला. दुसरे दिवशीं किल्लेदारास ताकीद गेली की “ साहेब पोहोंचाऊन देणें. ” माधवराव साहेब यांचे जरबेचा जल्लूष मोठा. दादा साहेबांनी किल्लेदारास भुल्यापी बहुत दिल्या. आशा दुरशाही दाखविली. परंतु माधवराव साहेबांचे जरबेपुढे कांहीं एक बनून न येतां दादासाहेबांस स्वाधीन करतांच बनलें. हस्तगत झाल्यावर तुकोजी होळकर सुभेदार यांस पुनः वस्त्रे अलंकार देऊन इंदुरास रवाना केलें.

इंदुरी आल्यावर बाईसाहेब यांची भेट घेऊन फारभारी कोणी नेमून द्यावा, यास्तव पूर्वी आज्ञाही आली होती. दोघे गृहस्थ पाठवावे. त्याजवरून खाजगीकडील कारकून नारा गणेश, दौलती पैकीं शिवाजी गोपाळ निजबत रावजी महादेव फडणीस, या उभयतांची रवानगी पुण्यास केली. उभयतां पुण्यास दाखल होऊन श्रीमंतांची भेट घेऊन ज्या कारणास्तव बोलाविलें होतें त्या विषयाचें प्रत्यक्ष निदर्शनास आलें. तेव्हां बाईसाहेबांचे व तुकोजी बावा सुभेदार यांचे स्तुरिस्तोत्र श्रीमंतांनी स्वमुखे बहुत केलें. मग उभयतांनी श्रीमंतां

५१. अणकाई, टणकाई हे दोन किल्ले खानदेशांत आहेत.

‘ दख्खनका इराजा ’ अशी या दुर्ग-
ह्यास संज्ञा आहे.

६०. दरवाण=दरवान=द्वारपाल. ‘ दरवा-
न ’ असें असल्यावर ‘ कर ’ हा प्रत्यय
नको होता. ‘ दरवाजकर ’ असें असतें
तर ठीक होतें. पण दोन्ही प्रतीत ‘ दरवाण-
कर ’ असेंच आहे.

६१ अकबार=खबर, बातमी.

* उघडे=प्रकट, खऱ्या स्वरूपानें.

६२. मुसलमानांनी राखण्याची माधवरावांची हातोटी विलक्षण होती. तोच पुढें नाना फडणीस यांनीं उचलली.

६३. धोडपेच्या किल्याखाली, हें मागील संदर्भावरून.

६४. जल्लूष=अमल, सदी.

अज्ञापित भाव कारभार्या प्रकरणी विनंति केली कीं, “ बाईसाहेबांचे सुभेदारांचे सांगणें कीं आम्हांस कारभारी नेमून द्यावा.” तेव्हां श्रीमंतांनीं आज्ञा केली, “ येथून कोणी नेमून दिल्यास तुमचा व त्यांचा मनोधर्म मिळावयास वर्षभर पाहिजे, यास्तव तुमचे दौलतीपैकीं खातरजमेच्या माणसाची योजना करा. त्यासच आम्ही आपले म्हणोन वस्त्रे देऊं.” उत्तम आहे, म्हणून विन्हाडास आले. नारोपंत नाना व शिवबा बाजी बसले. उभयतांचा स्नेह अकृत्रिम. बाजी नानासि बोलिले कीं, “ माझे मनांत आलें कीं, त्वां दिवाणगिरी करावी.” तेव्हां नानांनीं उत्तर केलें कीं, “ खाजगीचे कारकुनाचा कारकून. त्यांत बायकांकडाले भाकरी मोजाव्या इतकी आमची बुद्धि. दौलतीचें ओझे आम्हांसारख्याच्या माथा ठेवूं म्हणतां [तेव्हां] यश्र करितां कीं काय ! बाजी बोलिले कीं, “ तुम्हांस काय ! मी मातोश्री साहेबांस लिहून आज्ञा आण-वितां.” असें बोलून ते समर्थी कागद लिहिले. श्रीमंतांचे बोलण्याचा आशय व आपले ठायीं प्रसन्नतेचा गौरव, व कारभार्याविषयीं आज्ञा केली तो अभिप्राय दर्शवून मनुष्य-योजनेचा विचार नारो गणेशांचें नांव लिहून पाठविलें. ध्यानास येऊन आज्ञा आली म्हणजे नमूद सिद्ध होईल, अशा भावीं पत्राची खानगी करून बारावे दिवशीं उत्तर आलें. त्यांत रुकाराचा अभिप्राय पाहून श्रीमंतांस विनंती केली कीं, “ मातोश्री साहेबांनीं नारो गणेश यांची योजना करून पाठ-विली.” श्रीमंतांचेही ध्यानास येऊन दुसरे दिवशीं मुहूर्त पाहून वस्त्रे दिलीं.

गंगाधर यशवंत यांचे पारपत्य स्वहस्ते करून कैदेत ठेविलें. तथापि श्रीमंतांचे घरची कैद व इतर ठिकाणची कृपा बराबर होणार नाहीं. स्नान संध्या नित्य भोजनाची टापटीप वस्त्रपात्रादि कांहीं एक कमी नाहीं. कोणाकडे त्यांनीं जाऊं नये व त्यांजकडे कोणी येऊं नये इतकी मात्र अटक. असा बंदो-बस्त ठेवून घरावर चवकी पाहारा मोजदाद करावयास पाठविला. तेथें प्रथम कागद पत्रांचे रूमाल हातीं लागले. त्यांत दर्यापती करितां शाण्व लक्षा बैंती-स हजार फक्त धर्मादाव निवडून श्रीमंतांस लिहिलें. ते श्रीमंतांनीं ध्यानास आणून कारकून जसि बोलावून घेतली. कारण ज्या कैडून कंपेशी कोट रुपये धर्म, तेथें मागे काय असावयाचें आहे ? ह्या संघांत पिशुंनांनीं जसीचे घालमेलीत राहूरकर भिवानी रणसोड व रावजी महादेव पारनेरकर या उभयतांचा व

६५. ‘ स्वहस्ते ’ पारपत्य काय केलें ?
गंगोबा तात्यास छडया दिल्या किंवा त्यांच्या तोंडांत मारल्याबद्दल दाखले अन्यत्र सां-
पडतात पण तो. प्रसंग निराळा. हा नव्हे.
६६. आप्रमाणेंच अशीर उल्लुक्क यानें
निजामअल्लीस सांगितलें. स्वडयांच्या स्वा-
रीची बखर पृष्ठ १७ पहा.

६७. ‘ किती हजार ’ पाठांतर.
६८. ‘ ज्याजकडे ’ पाठांतर.
६९. कंपेश=कमव्यास्त.
७०. पिशुन=चहाडखोर, दुष्ट लोक.
७१. ‘ भवानी ’ पाठांतर.

गंगाधरपंताचा मेळ, याजकरितां उभयतांचे घरावर जप्ती करावयाच्या यादी करून श्रीमंतां पुढें टाकिल्या. पाहून श्रीमंतांनीं उत्तर केले कीं, “ शिवजी महादेव पारनेरकर याची दौलत कोणास डोळे असल्यास श्रीत्रिंबकेश्वरी जाऊन पहावी. कारकुनाचा कैद किती ! भिवाजी शणसाड फक्त शिपाई, मनसुभा बैगरे कारभार कांहीं एक जाणत नाहीं. असें बोलून दोन्ही यादी आपले हातें फाडून टाकिल्या. तदुपर गंगाधरपंताचा पुन्हा उदय झाला नाहीं. दादाजी गंगाधर, त्यांचे चिरंजीव, त्यांजवर श्रीमंत माधवराव साहेबांची पूर्ण कृपा. बारय मसलत साठ हजारांची जहागिरी देऊन जवळ बाळगिले.

इकडे नारो गणेशास वस्त्रें देऊन, हिंदुस्थानांत सुभा रवाना करावा हें राज कारण सिद्ध करून रामचंद्र गणेश यांची योजना केली. शिंदे नेवे सरदार, कारभारी वडिलांचे हातचे, त्यांचे यांचे न बने. सबब लुज्जनीस राघोबा पागे यांची व महादजी शिंदे यांची लढाई होऊन राघोबा पाग्याचें डोकें कापिलें, येणें करून जरब पडून बाजी नरसिंह व राघो मल्हार आदिकरून सर्व रज्जू जहाले. दौलतीचा बंदोबस्त करून पुण्यास आले. श्रीमंतांची भेट घेऊन यांचीही योजना रामचंद्र गणेश यांजबराबर केली. व होळकराकडील कारभारी याजला ताकीद केली कीं, “ तुम्हीं इंदुरास जाऊन फौजेचा तयारी करून सरकारी सरंजाम येईल त्याजला समल होऊन त्रिवर्ग एक विचारें मनसब्याची पैरवी करीत जावी. अशी आज्ञा जाली.

तो दादो मल्हार बाघोलकर यांचा व नारोपंत नानाचा स्नेह फार, त्यांनीं नारोपंत नानास बुद्धिवाद केला कीं, “ होळकराची दिवाणगिरी आपण केली ही गोष्ट फारच मोठी केली. परंतु शिवबा बाजी याचे हाताखाली तुम्ही व तुमचे यज्ञमान बैगरे आहां, आज पावेतो अरे नारोबा असें बाजी म्हणतात, तेव्हां कारभार साराच हे करिताल. मलईचे मलक तुम्ही. फौजेचे लोकांचा मार खावा इतकेंच मात्र तुम्हांपाशीं राहिल्याचा विचार काय केला ? ” तेव्हां नारो गणेश यांनीं उत्तर केले कीं, “ आपण कल्पना घेतली ही खरी, परंतु याचा धरबंद कस करावा ? याची शकल सांगा. ” तेव्हां दादो मल्हार बोलिले “ बाजीचें रहाणें हुजूर व्हावें, तुम्हीं स्वारी करावी, असें जाहल्या खेराज तुमचा प्रांत नाहीं. मग नाना बोलिले कीं, हे घडतें कसे ? मग दादो मल्हार बोलिले कीं, लाख रुपये खर्च करावा, बाजीचें रहाणें श्रीमंतांशीं बोलून पुणें मुक्कामीं करितों. नारोपंत नानांनीं कबूल केले. मग दादो मल्हार श्रीमंतांशीं

७२. कद=किसमत, ऐपत, लक्ष्यकी.

७३. मलई=धिगामश्चती, बखेडा, (फौ-

जेचा बैगरे.)

७४. प्रांत=शेवट, निभावणी.

बोलिले. श्रीमंतांचेही ध्यानास आले. परंतु बाजीशी ही गोष्ट बोलण्याचा सकोच पडतो. कारण की, पारनेरकरांचे लक्ष श्रीमंतांचे चरणीं निःसीम, त्यांत आमचे लेंकुरपणांत दादासाहेबांचे दौलतींत आक्रमण [केलें असतां] आम्हांस देया घेयाची अडचण पडू लागली, तेव्हां महादजीपंत गुरुजी याजकडून रावजी महादेव हुजूर होते त्यांशीं बोलून या प्रसंगीं सुभेदास लहून आमचे तर्काची मदत लाव पन्नास हजारोंचा करवावी [असें कले] तेव्हां रावजी महादेव यांनीं थोरले सुभेदास वर्तमान लिहून एका महिन्यांत पांच लक्ष रुपयांच्या हुंडया आणून नजर केल्या. व विष्णु महादेव याचे दुकानावर सदैव परवानगी पाठविली. याप्रमाणे सरकार लक्षास जपून, अशा माणसास स्वार्थपर होऊन हिरगाड उमेदीचा करावा ही गोष्ट कशी ? तेव्हां दादो महार यांनीं विनंती केली हें [न ?] जाल्यास होळकरांचे दौलतींत कलह उत्पन्न होऊन सरकार कामांत व नक्षास पदोपदी बाध पडेल. ही गोष्ट श्रीमंतांचे गळीं उतरून एके दिवशीं बाजीस भोजनास बोलावून बाजी स्वयंपाक करितात, श्रीमंत जवळ बसून साहित्य देतात, त्यांत बाजीस श्रीमंतांनीं विचारिलें कीं, “ बाजी, आम्हांस लाख रुपये मिळून तुम्हीं आम्हापाशीं रहावे असें जाल्यास कसें ? ” तेव्हां बाजींनीं विनंती केली कीं, “ सुवर्ण आणि सौगंध्य, सरकारचा अर्थ होऊन पादसेवा घडते या रुपर लाभ तो कोणता ! असे होत असल्यास स्वामींनीं मनांत कांहीं एक अंदेशा न आणितां ही गोष्ट अगत्य करावी. अंतःकरणापासून विनंती करितो स्वामींचे चरण साक्ष आहेत. ” तेव्हां श्रीमंत निःसंशय होऊन या गोष्टीस रुखार दिला. भोजन होऊन घरास आले. नारो गणेश यांबला या गोष्टीचा इतर्ही दिव्हाच नाही. मग जेव्हां नमूद सिद्ध सौख्य तेव्हां बाजीस एकांती घेऊन सफाईच्या गोष्टी विशेष बोलून “ आपण कोणीही करकून द्याव अथवा बटीकही दिव्ही तरी दौलतीचा ओझ तिचे टाकावाळून काढीन. ” असें बोलून रायांवर हात ठेविला. बाजींनीं बहुत खातरी केली कीं, “ नाना, आपण दौलतीचें ओझे उचललें तेव्हां आपल्यास अनकूल प्रतिकूल पाहून त्याचा बंदोबस्त केला असतां नांत कांकडें तें काय ? आम्हीं तुमचे बरोबर असतो अथवा हुजूर राहिलो तथापि भीट कांकडें याचा प्रश्न सुभेदार अथवा श्रीमंत आपल्यास करितील ते पक्षी आणण केलें हें उचितच. आमचें ऐश्वर्य मिळून श्रीमंतांपाशीं

७५. ' वारंवार परवणगी. ' पाठांतर.

७६. गळीं उतरणें=ज्यालास येणें, प- संत पडणें.

७७. सुवर्णाच्या अर्गी सौगंध्य आलें

तर फारच उत्तम, दुधांत साखर, या अर्थी.

७८. इतळा=ओळख, मातमी.

७९. नमूदसिद्ध झाले=सर्व शकटोक्त झाले. एतलें=या अर्थी.

धन्या जावळ आपल्या सारखे मुरब्बी^{८०} त्यांचे निकट आमची गरीबी कायम राहून, वैगुण्याचा दोष न येतां त्रिवर्गाचे मनांत आमची गरीबी वागली म्हणजे नक्ष या गोष्टीस मिळोर्न^{८१} मुस्तकीम ठेऊन लोभ ठेवावा. श्रीमंतांचे पायांपाशी राहिलों असतां आपल्यास अनकूळ तेंच घडेल. वायां जाणार नाही. ” असे भावी बोलणे होऊन नारो गणेश याजला श्रीमंतांची आज्ञा देऊन बिदा केले^{८२}.

इंदुरी आल्यावर श्रीमती व मुभेदार यांची भेट घेऊन, जालें वर्तमान श्रवणामुद करून शेवटी ही^{८३} गोष्ट सांगितली. ऐकोन घेऊन [बाईसाहेबांच्या] चित्ताचा विक्षेप बहुत जाहला. “ अद्यापिही ही ग डी न वा फे^{८४}ली इतकियांतच न पुसतां कारभार करूं लागले. उत्तम आहे. ज्या सभयां आम्हांवर वक्त कैलासवासी वडिलांनीं माणसें करून ठेवलीं होतीं त्यांनीं तर खटलीं पी-हिली. तुम्हां आमचे ममतेतील खामगीचे कारकून परंतु गुणदोष तुम्हांस समजले असतां आपले बचावास्तव मनचेमनांत ठेवून राहिलां. ते सभयां शिवा बाजी व राजाराम यांनीं जीव झोकून बुद्धिवाद सांगितलीं. त्याजवर हा दिवस ईश्वर दाखवून तुम्हांस संस्थान प्राप्त जालें. या गोष्टी तुम्हांस ठाऊक असतां मनो-भंगास आमचे आज्ञेचाही आक्षेप घेण्याचाही संकोच पडला नाहीं. याजवरून पुढें तुमचे हातून दौलतींतील माणसें वोळखून आपणांत किलाफ न वाटवितां दौलतींचा जळूष^{८५} राखाल यांतील निदर्शन या करण्यांतच ध्यानास आले. ” अशा भावी दोष पदरी घालून मनांत मशारानिर्वेविशीं किलाफाचें बीजारोपण जहालें.

८०. मुरब्बी=भुरंधर, कर्ते, हुषार.

८१. वैगुण्य=अपमान, दुर्लौकिक

८२. त्रिवर्ग=श्रीमंत, सुभेदार, व तुम्ही (नाना).

८३. ‘ मिलज ’ असें मूळांत दिसतें. ‘ मिजयाज ’ पाशंतर.

८४. मुस्तकीम=कायम, स्थिर, ठाम.

८५. शिवबाजी=शिवाजी गोपाळ हा पारनेरकर रावजी महादेव फडणवीस यांच्या पदराचा. मार्गे पृष्ठ ३५ पहा. रावजी पारनेरकरांनीं बाधवराज दादांच्या ताब्यांत असतां त्यांजवर उपकार केले होते, अशा कारणांनीं शिवबास आपले सन्निध ठेवून ते प्याचें बाधवरावांस बरे वाटलें असावेतें ह्मणतें. तथापि असें करण्याची इतकी जरूर कोणती ? खेरीज शिवबास भोज-

नार्थ बलाविलें असतां तो आपल्या हातिं स्वयंपाक करतो तो कां ?

८६. ही गोष्ट=शिवबास काढून श्रीम-तांकडे ठेविल्याची

८७. ‘ गलीजवाफली ’ पाठांतर.

८८. हें गंगोबा तात्यास उद्देशून म्हणलें आहे.

८९. गंगोबाचें कारस्थान तुम्हांस कळलें असतां असा अर्थ.

९०. जीव झोकून=जिवाकडे न पहातां

९१. मार्गे पृष्ठ ३५, ३६ पहा.

९२. शिवबास काढावें सा बद्दल अमचा हुकूम घ्यावयाची रेखील तुम्हांस भीड पडली नाहीं, परस्पर काढून लाविलें.

९३. जळूष=अंमल, जरब, आव.

* ३. किलाफ=वांकडे, क्लृप्तपणा.

पुढें हिंदुस्थानांत कौजा जाव्या सबब रावसाहेब यांनीं रामचंद्र गणेश सुभे व त्रिसाजीपंत बिनीवाले कारभारी नेमून देऊन कौजा रवाना केल्या. आणखी शिंदे होळकर यांजला तैनातीस रहावयाविशीं आज्ञापत्र दिलीं. इंदूर लुगनीचे मैदानांत कौज आल्यावर उभयतां सरदारांनीं सामल व्हावे. त्यांत महादजी शिंदे सामल होऊन श्रीमंतांकडील सरदार व शिंदे दरकूच करून पुढें गेले. तुकोजी होळकर इंदूर मुक्कामी असतां बाईसाहेबांचे मनांत विकल्प मोठा आला. कारण दौलत ईश्वरइच्छेने आपले हातें दुसऱ्याचे घरांत घातली, तथापि कारभारी माझा कारकून केला कीं पांच विस्वे तरी त्याचे मन मजकडे ओढेल. म्हणून हा बेत केला. त्यानें घस्त्रे घेतांच चांचणुंके दाखविली. तेव्हां दौलतीचं आमचा संबंध अर्थात राहिला नाहीं. इतःपर सर्व ईश्वरानें सोडविलेंच आहे. तत्पक्षीं महेश्वर नर्मदातटाक पुण्य क्षेत्र आहे तेथें स्नान संध्या करून सार्थकाचा विचार करावा, अमुचा मनोधर्म. दौलत तुमचे स्वाधीनच केली आहे. वडिलांचा लौकीक संरक्षण पजमान श्रीमंत यांचा लोभाचा ओघ झुष्क न पडे यास जपावें. आमचा परामर्ष कराल न कराल यांचे चेष्टित दिसतच आहे.” हीं अक्षरें तुकोजी होळकर सुभेदार यांनीं श्रवण करून आपले गालांत मारून कंपित हाऊन बळकट बाईसाहेबांचे पाय धारले. उत्तर केलें कीं महाराज कैलासवासी सुभेदार असतां भाऊ-बंदकी एकीकडे ठेवून गुलामजांदानांत या वृत्तीनें डुकूम बजावीत आलों. त्यांचे कूर्मदृष्टीचे^{१८} हें फळ. तथापि सुभेदार ही हरएक विषयीं आपले भरसियावर निश्चित होते. प्रसंगी सुभेदारांचे आशीर्वादाचा अनुषंग पाहून मजला माणूस केलें. तेव्हां माझे सुभेदार व मातुश्री प्रत्यक्ष आपणच आहांत. दौलत प्रकरणीं राजकारण व श्रीमंतांचें लक्ष संपादणें यांतल राखणें जोखणें कारभारी यांच्या विचारें करणें प्रीति. परंतु आपले चरणप्रशीं प्रतरणेचा विचार साक्षात् आपला मार्तंड येऊन बोलला असतां पायाशीं अंतर होणार नाहीं, [मग] प्राण जागे कीं राहो. ही गोष्ट महाराजांनीं खचित मनांत वागवून कूर्मदृष्टी ठेवावी. यांत दौलतीचें व माझे कल्याण.” या भावीं बहुत खात्री केली. मग मातुश्री साहेबांचे मनांत वागून उत्तर केलें कीं, “ बोलण्यांत अर्थ नाहीं, दिस-

१५. चांचणुक—स्वतंत्रपणाचा मासला.
 ‘चांचणु’ असा दुसऱ्या प्रतीचा पठ आहे.
 १६. यावरून नारो गणेश यांणीं पुण्यास केलेल्या घडामोडीस तुकोजीचें अनुमोदन होतें असे दिसतें.
 १७. ‘गुलामखानात’ ‘गुलामखानादा’ यांंतर्तरे. गुलामखानादा=दासपुत्र.

१८. कूर्मदृष्टि=रुपावलोकन.
 १९. आपले=तुमच्या=अहल्याबाईच्या.
 १००. वर दोष १६ पहा.
 १. येथें आम्हांस मिळालेल्या प्रती पैकीं दोन प्रती संपल्या. बा दोन्हाही तृदितच आहेत.

ण्यांन येईल तें खरें, बोलण्याप्रमाणें चालणें जाहलें असतां ईश्वर उपेक्षा करात नाहीं ” असें बोलणें मातुश्रीचें महेश्वरीं हाऊन देशीचे महाल व माळ्यांतील महाल दराबस्त यांची देखरेख मातुश्री साहेबांकडे ठेवून कारभारास नारोगणेश यांचे भाचे मुकुंदराव हरी यांची योजना होऊन, मशारानिहचे अल्प वय तेव्हां तोडजोडीचें माणूस कृष्णाजी मुन्हार पारनेरकर, बुळ यांचे सरदारीचे दिवाण, यांजकडे सोंप केली. नंतर मातुश्री साहेबांचा आज्ञा घेऊन हिंदुस्थानांत रवाना जाहले. अगोदर रामचंद्र गणेश व शिंदे आले होते यांनीं सुभेदार यांचे इतल्या शिष्य बादशहा उठवून बसविला होता. खंडणी घेतली होती. हें राजकारण करून जाबताखान रोहिल्ला फत्तरगडवाला याचे राजकारणास्तव दिल्ली सोडून अंतरवेद उतरले होते. सुभेदार यांनीं भागाहून येऊन पुनः बादशहाचें उत्थापन करून चार रुपये आणखी घेऊन स्थापना केली. ही गोष्ट शिंदे व रामचंद्र गणेश यांजला वैषम्य वाटून शिंदे रूसून पंचवीस कोस माघारे आले. मग पांडुरंग शंकर व पांडुरंग रणसोड पारनेरकर यांजकडील सरदारी तुकोजी बाबाकडे होती त्या वेळेचे दिवाण फडणीस, यांजला पाठवून समजाऊन आणिलें. नंतर त्रिवर्ग सरदार एकत्र होऊन जाबताखान रोहिल्ला याचे राजकारणास लगले. तेथें सुभेदारांकडील कारभारी यांनीं जाब केला कीं, जाबताखानाचा व कैलासवासी सुभेदारांचा भाऊपणा, त्याजला आम्हीं पत्र लिहून वकील आणवितों. जाबसाल करार ठरण्यांत आल्यास उत्तमच. न आल्यास पारपत्य करूं. ” असें बोलून पत्रें रवाना केलीं. तेथून बक्षी पन्नास हजार फौजेनिशीं जाबसालास आला. त्यांशीं तुकोजी होळकर याचा करार कीं, तुमचे आमचे बोलण्यांत तह ठरला असतां निष्ठच आहे. न ठरल्यास आम्ही ताबेदार, माफक हुकूम नौकरी बजावणे प्राप्त, या बाबद तुमचा आमचा करार भागीरथीपार तुम्हांस तुमचे मुलखांत करून देऊन. आम्हीच तुम्हांस लुटून घेऊं. हें बोलणें तुम्हांस कबूल असल्यास यावे, ” तेव्हां तो यवन चढावर, त्याचे खातरेत ही फौज नाहीं, पन्नास हजार फौजेनिशीं बक्षी पाठवितों, तसेंच काम पडल्यास बक्षी त्यासी पुरा पाडाल, असा स्तोम बाळगून वकील बक्षीचा पाठविला. त्याची फौज गंगापार राहून पांचशें स्वरांनिशीं इकडे बोलावयास आला. तो होळकरांचे फौजे शेजारीं उतरला. पांच चार दिवस बोलणें जाहलें. परंतु शिंदे व रामचंद्र गणेश

२. यावरून नारो गणेश यांजला कारभारावरून दूर केलें असें होतें.

३. जाबताखान=हा प्रसिद्ध नजीबखान

रोहिला याचा पुत्र.

४. स्तोम=रिकामी कुशारकी, गर्व.

(१४०) नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र.

याचे निमेष होते. त्याजवास्तुन अंतर पडलें. व त्याचे दैवानुरूप सरकारांतून शिक्षाही झाली. सांप्रत महाराजांनीं कृपाळू होऊन किल्ले मजकूरचे किल्लेदारीचें काम आपणास सांगोन सर्फराज केलें. निष्ठेनें वर्तोन एकविंचारें चालोन इमानें इतबारें सेवा करण्याविषयी आज्ञा केली. ती शिरसावंदा करून आपलें इमानें सत्य स्मरून इमानपत्र सेवेशीं लिहून दिले आहे. उभयतां मिळोन आज्ञेप्रमाणें किल्ले मजकूरचे किल्लेदारीचें वगैरे कामकाज करून महाराजांचे कृपेस पात्र होऊं. परस्परे आप-
सांमध्ये अंतर करूं अगर सरकारचे कामांत कसूर करूं, तर आपणास श्री कुलदेवतेची व इष्ट देवतेची शपत असे.

ता० छ. २५. माहे मोहरम, सन ११९५. हे विज्ञापना. हस्ताक्षर शामाजी केशव.

[६५]

श्री.

श्रीमंत महाराज राजश्री आपासाहेबाचे सेवेशीं.

आज्ञाधारक परमोदासिंग जमातदार किल्ले गावेलगड व किल्ले नरनाळा व सावलीगड व अवरगड व भैरवगड कृतानेक विज्ञापना ऐसीजे कै० झामसिंग हे बंगाल्याहून सरकारांत बक्षीरायाबरोबर पाडाव येथें आले त्यास महाराजांनीं झामसिंग याजक कृपाळू होऊन सर्फराज केलें. तें याप्रमाणें केलें कीं, बराडांत व संपूर्ण दक्षिणेंत लीकिक केला. व्यास हें मोठेंपण आपल्यास, वर्तणूक ही त्याजक-
हून चांगलीच जाली. परंतु खाविंदी नौकरीच्या चाली व निमक्काची शेत बजावणें व हुकुमदारीवर कायम राहणें हें सरकारांत गडबड झाल्यामुळे कोण कोणेवेळेस चूक सारखी दिसूं लागली. त्यास जो नवकर कुळीण आणि आपले बापाचे [x x x] असेल त्यास हुकुमाप्रमाणें वर्तणूक करणें.

किल्याचें काम नाजूक त्यास दस्तुर पूजा जसा येईल, अगर खांसास्वारी आल्यास जितकी सरकारची मर्जी असेल तितकी मनुष्ये किल्यावर घेण्यास नौकरीचा कायदा बेगुजर असावा. उगाच संदेह घेणें हें नौकरांस उचित नाहीं. यांत श्रीईश्वरापासून दूर पडेल तो त्यास झामसिंग तो कैलासवासी झाले. महाराजांनीं झामसिंगाची अवलाद जाणून आमचे स्वाधीन केली तरी आम्हीं ह्या अवलादीचे असूं व आमचे वंशास बावा नसेल. तरी आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक घडेल. दुसरे घडणार नाहीं. रतीमात्र अंतर पडेल तरी आम्ही रजपुताचे वंशी नाहीं हे आमची महाराजांचे पायांपाशीं शपत असे. जे वेळेस जे समयी अर्ध रात्रीस हुकूम येईल तो बजाऊनच आणण्यांत येईल; आज्ञेशिवाय दुसरे घडणारच नाहीं शके १७०१ विकारीनाम संवत्सरे आश्विन बहुल प्रतिपदा.

बहुत काय लिहिणें लोभ असों द्यावा ही विनंती.

[६३]

श्री.

श्रीमंत राजश्री आपासाहेबांचे सेवेशीं.

आज्ञाधारक रामाजी केशव कृतानेक विज्ञापना ऐसीजे कैलासवासी झामसिंग जमातदार बंगाल्याहून सरकारांत बरीरामावरोबर पाडाव आले त्यास महाराजांनीं त्यावर कपाळू होऊन सर्फराज केलें. किछे गावेलगड व किछे नरनाला आदि करून स्थळे स्वाधीन केलीं, आणि सारे दक्षिणेंत लौकिक केला. येणेंप्रमाणें वाढ-विलें. त्यानेंही आपले इमाने सरकारची चाकरी केली त्यावर त्याचा काल झाला. तेव्हां त्याचे वंशीचे त्याचे सख्खे पुतणे राजश्री परमोदसिंग जमातदार किल्यावर होते ते व दर्यावसिंग आदि करून मंडळी साहेबाचे पायांजवळ आले, त्यास महाराजांनीं पूर्वीप्रमाणें कामकाज राजश्री परमोदसिंग जमातदार किछेदार य स किछे गावेलगड, नरनाला, सावलीगड, भावरगड, भैरवगड, येथील किछेदारी दिली. आणि परमोदसिंग लेंकरू म्हणून आमचे स्वाधीन केले की, यांस तरबीज करून सरकार चाकरी एकनिष्ठें करवावी, हे आज्ञा केली. ती शिर-सावंद केली.

मीं साहेबांचे पदरचा नोकर पूर्वीपासून आहे. आज्ञेप्रमाणेंच वर्तणूक करून राजश्री परमोदसिंग जमातदार व राजश्री दर्यावसिंग जमातदार यांणी सरकारांत शपतेचे पूजे लिहून दिले आ [?] त्याचप्रमाणें त्याजकडून व सर्व लोकांकडून कर-वीन यांत अंतर करीन तरी मीं श्रीढयंकटेश स्वामीचा भक्त आहे. याची शपत असे आणि मीं ब्राह्मण वंशीचा आहे व आपले तीर्थरूपाचे वेळचा आहे तरी महाराजांचे पायांशीं कदापि अंतर करणार नाहीं. हे शपत लिहून दिली असे. दुसरें घडणार नाहीं आज्ञेप्रमाणेंच वर्तणूक घडेल.

ता० १४ माहे शीवाल शके १७०१ विकारीनाम संवत्सरे आश्विन वडुल प्रतिपदा समानीन मया अलफ हस्ताक्षर ठयंकाजी भास्कर.

सही—रामाजी केशव लिहिल्याप्रमाणें वर्तणूक घडेल. साहेबांचे पायांशीं अंतर होणार नाहीं. ता० छ. १२ माहे जिल्हेज सन ११८९ मु० किछे गावेलगड.

[६४]

श्री.

श्रीमंत राजश्री आपासाहेब साहेबांचे सेवेशीं.

आज्ञाधारक दर्यावसिंग सोमवंशी व रामाजी केशव कृतानेक विज्ञापना ऐसीजे, किछे गावेलगड येथील किछेदारीचें काम परमोदसिंग, झामसिंगचा पुतण्या

(१३८) नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र.

जामास दिल्ले आहेत, तरी सदरू महालाचा अमल दरोबस्त पेस्तर सन ११८९ चे अव्वल सालपासून याजकडील मामलेदाराकडे देणें, जाणीजे छ. ४ माहे रविलाखर बहुत काय लिहिणें.

[६१]

श्री.

अस्सल प्रमाणें नक़ल.

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री
पाराशर दादाजी गोसावी यांसि.

सेवक बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार समान खमसेन मया व अल्लफ, रमावाई भोंसली साल मजकुरी मृत्यु पावली, सबब त्यांचे गांव कुमटें वगैरे सरकारांत जप्त करून तुम्हांकडे कमाविस सांगितली, त्यास हल्ली रमावाईचे गांव राजश्री राणोजी भोंसले पुतणे याजकडे करार करून देऊन सरकारची नजर करार.

५,००० रुपये कार्तिक वद्य ५.

५,००० मार्गेश्वर वद्य ५.

५,००० चैत्र वद्य ५.

१५,०००

एकूण पंधरा हजार रुपये करार करून तुम्हांकडे दिले असत, तरी सदरू प्रमाणें तुम्ही वसूल घेणें. मौजे कुमटें येथील जसीचा वसूल तुम्हीं घेतला असेल तो याद्वारा देणें आणि याजकडे गांव राजपत्राप्रमाणें चालवणें. सिंदोजी गुजर याजकडे रमावाईची वस्तभाव असेल ती त्यास ताकीद करून कुल घेणें. जाणीजे. चंद्र २१ सफर बहुत काय लिहिणें.

[६२]

श्री.

राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा गोसावी.

विनंति उपरि. राजश्री दौलतराव शिंदे यांनी आपले बाह्यभारी घांत ता० छ. २४ रोजी कैद केलें. हें वर्तमान समजतांच राजश्री परशरामपंत भाऊ व श्रीमंत राजश्री आपासाहेब यांस घेऊन निघोन गेले. त्यांचे पाठीमागे शिंदे, होळकर, व मैनूदोलाकडील फौजा व सरकारचे मानकरी व कृष्णराव आपा लागले. भाऊ आपासाहेबांस घेऊन जुन्नरास गेले. वरकड पुण्यांतील फितुरी कैद केले. हें वर्तमान आपणांकडील उभयतां यांनी आपणांस लिहिलें नसेल. आम्ही महाडाहून निघोन पुरंदरानजीक जाण्याचा वेत दोन चार रोजी केल्य आहे. आपणांस कळावें म्हणोन लिहिलें आहे. ता० छ. ३०

एकूण सदरहू रुपये पंधरा हजार भरून पावले. दुकान पुणे हस्ते नारो गणेश बहेरे, रुपये पंधरा हजार पावले. छ १ माहे रविलावल समान खमसेन मया व अल्फ बहुत काय लिहिणें ही विनंती.

[५९]

श्री.

अस्सलप्रमाणें नकल.

राजश्री राणोजी भोंसले गोसावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशळ जाणून स्वकीय लिहिणें विशेष, तुम्ही हुजूर येऊन विदित केलें की, आपली चुलती रमाबाई भोंसली ईस राजपत्री गांव चालत आहेत ते वितपसीलः—

- १ मौजे कुमटें सदरहू वगैरे गांव प्रांत बाई दरोबस्त.
- १ मौजे हुसे तालुके हवेली प्रांत कराड निमे इनाम.
- १ मौजे मरली तालुके हवेली प्रांत कराड निमे इ०.

३

एकूण तीन गांव इनाम राजपत्री आहेत, त्यांस साल मजकुरी, रमाबाईस देवाज्ञा जहाली तरी सदरहू गांव आमचे नांवें करार करून देऊन चालविले पाहिजेत, म्हणून त्याजवरून तुम्ही रमाबाईचे पुतणे हें जाणोन तुम्हांस तीन गांव सदरहूप्रमाणें करार करून दिले असेत, तर रमाबाईचें राजपत्राप्रमाणें तुम्ही इनाम अनुभवून सुखरूप रहाणें. तीन गांव वंशपरंपरेनें अनुभवीत जाणें. छ. ७ माहे रविलावल सन् सप्रान खमसेन मया [व] अल्लफ. बहुत काय लिहिणें.

[६०]

श्रीलक्ष्मीकांत.

राजश्री गणेश महादेव गोसावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित रवोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा दंडवत सु॥ तिसा सबैन मया [व] अलफ, परगणे खडीधामणी वगैरे महालबदल.

- १ प्रगणे खडीधामणी.
- १ " खडखडे.
- १ " हवेली माहूर
- १ " कुरबड ऊर्फ आम.

४

एकूण महाल चार चिरंजीव राजश्री खंडोजी भोंसले यांचे खासगीचे सर-

(१३६) नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र.

[५७]

श्रीलक्ष्मीकांत.

राजश्री नारो शिवदेव गोमावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित ऋघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा
दंडवत सुभा तिसां सबैमहा अलफ, परगणें दान्हेवे वगैरे महालबद्दल.

१ परगणें दान्हेवे.

१ परगणें गिरवली.

१ परगणें महागांव.

३

एकूण महाल तीन चिरंजीव राजश्री खंडोजी भोंसले यांचे खासगीचे सरंजामा-
स दिले असे, तरी सदहू महालांचा अम्मल पेस्तर सन ११८९ चे अव्वल साला-
पासून दरोबस्त त्याजकडील मामलेदाराकडे देणें. जाणिजे चंद्र ४ माह रविलाखर.

[५८]

श्रीगजानन.

अस्तसलवरून नकल.

राजश्री राणोजी भोंसले गोमावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित पाराशर दादाजी आशिर्वाद विनंती
उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत अस्पलें पाहिजे, विशेष. श्रीमंत राजश्री
पंतप्रधान स्वामींनीं तुझांकडून मौजे कुमटें वगैरे याचे नजरे बाबत ऐवज
रूपये १५०००.

यांची खांदेबंदी येणें प्रमाणें.

५००० कार्तिक वद्य ५.

५००० पौष वद्य ५.

५००० चैत्र वद्य ५.

१५०००.

एकूण पंधरा हजार रुपये देविले ते खांदे येणें प्रमाणें परभारे देविले ते बि-
तपसील. रूपये ५०० रदकर्ज देणे नारो गणेश.

„ ७२५० ताजाकलम राजश्री गोविंदराव.

„ ६००० हवालया बद्दल चिठ्ठी.

„ १२५० वसूल कुमटें बद्दल रुजू होर्गे बद्दल गोविंद गड.

„ ७२५०

„ ५३७३ निसबती पंडित मिरजकर तुकोजी शामराव.

„ १८७७ रकम कर्ज देणें गणेश कृष्ण दामले.

१५०००

मुनशीगिरी:-

- १ अव्वल चिटको, यांचे हाताखाली
हैदरकुली लिहिणार होता.
१ भवानी नागनाथ ऋग्वेदी.

१ श्रीधर लक्ष्मण ऋग्वेदी—हे भ-
वानी नागनाथ यांचे पुतणे.

३

[५६]

श्री.

श्रीमंत महाराज राजश्री आपासाहेब साहेबांचे सेवेशीं.

आज्ञाधारक दुर्यासिंग सोमवंशी वतनवाडी हिंदुस्थान गंगापार कृतानेक वि-
ज्ञापना ऐसीजे. कैलासवासी झामसिंग जमातदार बिलाव्याहून सरकारांत बंदीरा-
मानरोबर पाडाव आले, त्यांस महाराजांनीं त्याजवर कृपाळू होऊन सर्फाराब केले
कीं, किछे गाविलगड व किछे नरनाला आदीकरून सगळे स्वाधीन केलीं. घेट
दक्षिणेंत लौकिक कैला ऐसं वाटविले. त्यांनींही आपले इमानें सरकारची चाकरी
केली. त्याजवर त्याचा अंतकाळ झाला. तेव्हां त्याचेविषयीं त्याचे सख्खे पुतणें
राजश्री परमोदसिंग जमातदार किल्यावर होते. त्या समवेत आम्हीं हुजूर रायापाशीं
आलों; त्यास महाराजांनीं कृपाळू होऊन पूर्वाप्रमाणें कामकाज राजश्री परमोदसिंग
जमातदार किछेदार यास किछे गावेलगड, व किछे नरनाला, किछे सावलीगड, भ-
वरगड व भैरवगड एथील किछेदारी दिली, आणि परमोदसिंग लेंकरू आहे म्ह-
णून आमचे स्वाधीन केले कीं, यास तबेत करून याचे ताबेदारींत राहून किल्याचा
बंदोबस्त राखावा; याप्रमाणें आज्ञा केली ती आम्ही सिरसा वंदून मान्य केली. आम्ही
परमोदसिंग यास कैलासवासी झामसिंग जमातदार याचे जाग्याहून याचे ताबेदारींत
राहूं आणि तबेत करूं आणि किल्याचा बंदोबस्त राखून समयां जो सरकारचा
हुकूम होईल तो त्याच वेळेस बजावून आणूं. दुसरी गोष्ट आम्ही, व परमोदसिंग
याजकडून, सर्व जमातदार लोक यांजकडून चुकी होऊं देणार नाहीं. खांसी स्वारी
किल्यास आली तरि जितक्या माणसांनिशीं साहेब किल्यावर येतील तितक्यांनिशीं
यांवें. येविषयीं कांहीं कोणी शुभा करणार नाहीं. रवै लहानथोर साहेब धनी
यांस श्री ईश्वराचे ठायीं मानून एकनिष्ठ चाकरी करूं, हा सर्व जिम्मा आमचा असे;
परमोदसिंग मोठे होऊन आपलें कामकाज आटोपून, साहेबांची मर्जी रक्षून, चाकरी
करी तो पर्यंत आम्ही वतनास जाग्यास निरोप मागणार नाहीं. जेव्हां साहेब स्वसं-
तोषानें आज्ञा देतील तीच मान्य आहे. निष्ठा परीं जन्म वरी, सेवा एकनिष्ठ आपण
व सर्वांकडून करवूं, यांत अंतर करणार नाहीं. आपण रजपुत्तचे वंशीं असूं व
आपले बापाचे वीर्याचे असूं तर ज्या प्रमाणें लिहिलें आहे त्याचप्रमाणें वर्तणूक
करूं. दुसरें करणार नाहीं. ही शपत महाराजांचे पायांजवळ लिहून दिली असे
शके १७०१ विकरीनाम संवत्सरे आश्विन वद्य प्रतिपदा इंदुवासरे.

(१३४) नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र.

१ महादजी विश्वनाथ पुरनवार ऋग्वेदी.

१ सोमाजी गंगाधर नवरे माध्यंदिन.

१ आनंदराव माधव ऋग्वेदी.

७

जामदारखाना:—

१ अब्बल शंकराजी रत्नमाजी परभु.

१ सुंदर बहिराजी परभु मशारनिलेचे पुतणे.

१ बाबूजी भुरे ब्राह्मण ऋग्वेदी मशारनिलेचे मुतालीक.

१ नारो शंकर कऱ्हाडे.

१ बाळाजी नारायण कऱ्हाडे.

५

सिल्लेखाना:—

१ अब्बल शंकराजी रत्नमाजी परभु.

१ सुंदर बहिराजी परभु मशारनिलेचे पुतणे.

१ रामचंद्र भोंसले.

१ जगन्नाथ भोंसले, मशारनिलेचे चिरंजीव.

१ उमाजी महादेव ऋग्वेदी ब्राह्मण.

१ विश्वनाथ उमाजी मशारनिलेचे चिरंजीव.

१ महादजी उमाजी ऋग्वेदी.

१ बाळाजी केशव ऋग्वेदी उमाजी महादेव याजपासून.

१ जनार्दन बल्लाळ व नारायण काशी मशारनिलेचे चिरंजीव व पुतणे.

१ सिल्लेखाना याचे पोटातील जवाहीर खाना; या कार्मी उमाजी महादेव

याजपासून आलीकडेस या कामी

रामाजी नीलकंठ

१०

बक्षीगिरी:—

१ अब्बल ऋग्वेदीकाजीपंत ऋग्वेदी ब्राह्मण.

१ राघोपंत मशारनिलेचे भाऊ.

१ महीपतराव, ऋग्वेदीकाजीपंताचे चिरंजीव.

१ भवानी काळो ऋग्वेदी याचे पुतणे पांडुरंग गणेश

१ अमृतराव पांडुरंग.

५

शीकेनविषी:—

१ अब्बल रघुनाथ भट पटवर्धन चित्तपावन ब्राह्मण.

१ जानराव यशवंत.

१ यशवंतराव देवराव मशारनिलेचे नातू. आलीकडेस ज्यास सरकारानी आज्ञा करावी त्यांनी करावा.

३

खासगी:—

१ अब्बल शंकराजी रत्नमाजी परभु याजपासून त्याचे पुतणे सुंदर बहिराजी व त्याचे नातू बहिराजी सुंदर पावेतो.

१ हुसेनखान.

१ भवानीपंत फौजदार ऋग्वेदी

१ शिवराम हरी ऋग्वेदी.

१ रामाजी नीलकंठ ऋग्वेदी.

५

मुजमदार मुजमदारीचें निशाणः—

- १ खानगीवर “बहुत काय लिहिणें हे विनंति.”
- १ ताकीदीवर “बहुत काय लिहिणें”
- १ आज्ञापत्रावर “मोर्तब शुद्ध.”
- १ तैनात जाबत्यावर [जागा कोरी].

याप्रमाणें निशाणी मुजमदारीची व वहिवाट जी ज्यांनीं केली त्यांची नांवनाविशी बितपसीलः—

- १ अब्जल कोनेर राम, चितपावन ब्राह्मण.
- १ बाबूराव कोनेर राम मशारनिलेचे चिरंजीव.
- १ रघुनाथ बाबूराव मशारनिलेचे चिरंजीव.
- १ त्रिंबकराव लक्ष्मण, कोनेर राम यांचे नातू.
- ० नंतर खास सेना साहेबांनीं निशाण केलें

चितणीविसी यांचे लिहिण्याचे शिरस्ते व निशाण.

- १ खानगी पत्रे व पत्राचीं उत्तरे लिहून त्याजवर तारीख.
- १ ताकीदपत्र लिहून त्याजवर तारीख बार.
- १ आज्ञापत्र लिहून त्याजवर तारीख बार.
- १ अभयपत्र, त्याजवर तारीख बार.
- १ दस्तकरहादारी व माफी वगैरे याजवर तारीख बार.

५

याप्रमाणें निशाणी व लिहिणें याची

वहिवट ज्यांनीं केली त्याची नांवनाविशीः—

- १ खमाजी गणेश परभु.
- १ चिमाजी खमांगद परभु. मशारनिलेचे चिरंजीव.
- १ कृष्णराव माधव परभु.
- १ गंगाधरराव माधव परभु.

फडणाविसी यांचे लिहिण्याचे शिरस्तेः—

- १ जमाखर्च प्रांतांतील कागद घेऊन सदर जमे झडती वगैरे लिहावी.
- १ सनदा नवीन लिहिण्यास लिहून त्याजवर तारीख बार करावी.
- १ बराता ऐवजाच्या लिहून तारीख करावी.

याप्रमाणें लिहिणें व निशाण, येविषयी वहिवाट ज्यांनीं केली त्यांची नांवनाविशीः—

- १ जिवाजी महादेव चितपावन व कृष्णराव बळवंत चितपावन, यांचे तर्फेनीं होते परंतु दरोबस्त दफ्तरचें लिहिणें बासुदेव + + + शेणवई हेच करून होते.
- १ मोरोपंत ऋग्वेदी यांचे चिरंजीव त्रिंबक मोरेश्वर यांचे हाताखाली मनाजी शामराज.
- १ रामचंद्र त्रिंबक मशारनिलेचे चिरंजीव दस्तक आस्ताकाम मनाजी शामराज यांणीं केलें.
- १ महादजी बल्लाळ लस्करी ऋग्वेदी ब्राह्मण.

बिजापुरास आले. नंतर आणखी फिरून गलगल्यास गेले. आणि सन १८ जलूसी छ २० माहे शाबान रोजी कूच करून बिजापुरास आले. नंतर सन ३९ जलूसी छ १७ शाबान रोजी पादशाहा कूच करून मौजे भैरमपुरी मजीक भांमाकाठी येऊन राहिले. सन ४१ जलूसी छ ६ शाबान रोजी चंदी जुल फुकारवान याणी घेतली. सर्व सरदार किल्ले घेण्यास स्वामा केले, त्याणी किल्ले घेतले. अंबरगजेब कोकणप्रांत ध्यावयास गेले. सन ४३ जलूसी छ ५ जमादिलावल रोजी निघून मिरजस येऊन राहिले. महंमद अज्जमशाहा सन ४४ जलूसी छ २५ जमादिलाखर पासून छ १३ जिल्काद पर्यंत वेढा घालून सातारा घेतला आणि अज्जमतारा नांव ठेविले, छ ३ माहे मोहरम रोजी अज्जमशाहा याणी परलीचा किल्ला घेतला आणि भैरसतारा नांव ठेविले. नंतर पन्हाळ्यास जाऊन वेढा देऊन सन ४४ छ १ मोहरम रोजी किल्ला घेतला आणि नवांशाहदुर्ग नांव ठेविले. सन ४५ खिलना किल्यास वेढा घातला. खुद्द पादशाहा अर्ध कोशावर उतरून बहुत विचार करून सन ४६ छ २२ जिल्हेज रोजी किल्ला घेतला. नंतर छ ७ मोहरम रोजी कूच करून पन्हाळ्यास येत होते. वाटेने परजम्यामुळे फार गिरीफतेर जहाले. परंतु तसेच पन्हाळ्यास आले. नंतर छ १० जमादिलाखर रोजी कूच करून बहादरगडास आले. तेथून छ २४ रज्जब रोजी कूच करून छ १८ शाबानरोजी खंडाळ्यास पावले. नंतर ४७ सन छ २७ जिल्हेज रोजी कूच करून पुण्यास आले. तेथून सन ४८ छ २३ माहे जिल्काद रोजी कूच करून मसुदाबाद ऊर्फ खेडे येथे साडेसात माहिने राहिले नंतर छ ४ माहे रज्जब रोजी जुन्नर ध्यावयास कूच करून निघून आले. बाकनगिरी ऐथे शमनाईक महार याचा भाऊ होता त्यावर फौज स्वामा केली. तेव्हा कुलिचखान बहादर वगैरे व महंमद अमीन याणी पुरुषार्थे करून लढून किल्ला घेतला. नंतर अंबरगजेब देवापुरीस कृष्णतीर्थां छावणी झाली. तेथे काही पादशाहास स्वस्थ वाटत नव्हते. ते काही दिवसांनी अरोग्य जहालेवर तेथून कूच करून सन ५० छ १ माहे शाबान रोजी बेवीस वर्षांनी अहमदनगरास आले. नंतर सन ५१ माहे शव्वाल अखेरीस पादशाहास अनार उत्पन्न जहाला तो फारच वृद्धिगत होऊन सन मजकूर छ २८ माहे जिल्काद रोजी म्हणजे हिजरी सन १११७ भृगुवारी दुसरे प्रहरी मृत्यु पावले.

नंतर संदुकेत घालून राजे यांस नेऊन छ १५ जिल्हेज रोजी इंदुवारी सपर्यक केले. त्यास पुत्र चार होते. त्यांपैकी महंमद अकबर हे बापाबाबर द्वेष बुद्धाने वागूं लागले. नंतर काही दिवसांनी आपण दौलत करावी या उद्देशे

अवरंगजेब बिजापुरी होते तेथे कांहीं महामारीचा उपद्रव ईश्वरमनेने उत्पन्न होऊन लाखो मनुष्ये मेली. अवरंगजेब याची स्त्राहा बराबर हांती तीही मेली. तेव्हां पादशाहास बहुत दुःख झाले. आणि वरकड मनुष्य मरण पावली त्यांचे सार्थक होईना सबब गाड्यावरून नेत होते. तो एका दरवाजाने सानशे गाडे गेले. असेच सर्व द्वारे गेले व व जात होते. पंधरा दिवसांना तो उपद्रव कांहींसा शमला. नंतर अवरंगजेब छ १८ रबिलावल रोजी कूच करून अकुळजे नजीक मुक्काम केला. महामारीचा उपद्रव तीन वर्षे होता.

नंतर अवरंगजेब छ १६ माहे मजकुरी कोरंगावाहून निघून छ २ जमादिलावल रोजी कृष्णाकांठी मौजे बिदरी येथे राहिले. तेथे दोन महिने राहून तेथून कूच छ १८ शाबान रोजी करून गलगव्याम जाऊन राहिले. आणि तेथे शेखनिजाम याम किताब मुकरबखान देऊन पन्हाळा घेण्याम रवाना केले. संभाजी महाराज रायगडाहून कबगुलशन दिवाण सह निघून संगमवाडा व बाग होता तेथे जाऊन राहिले. मुकरबखान पांच सहा हजार स्वार घेऊन गेले हे वृत्त महाराजांस कळून सहा सात हजार स्वारांनिशी येऊन लढाई दिली. उभयतांकाडाल लोक जायाजखमी जहाले. मुकरबखान याजकडील अमीन खानकरी व पाहिदखान काश्मिरी व गंगाराम व आप्पाजीपंत हे मोठे मानकरी पडले. महाराजांकडील कृष्णाजी घोरपडे व दौलतराव शिंदे व शखमिरा वगैरे मानकरी पडले. कबगुलशन यास जखम लागली. ते वाड्यांत छपून होते. ते धरून छ ५ जमादिलावल रोजी कुटुब सुद्धा बहादरगडी कैदेत ठेविले. नंतर संभाजी राजे यास छ २० माहे मजकुरी कैद केले. नंतर त्यास घेऊन अवरंगजेब याजकडे गेले. त्यावर छ २९ माहे मजकुरी नी ल फिरवून मारिले. शेखनिजाम यांणी जिवादारम्य श्रम केले, सबब त्यास किताब फते-जंग देऊन मनसब हप्तहजारी दिली. नंतर सन ३३ जलूषी छ ५ माहे मोहरम रोजी रायरी किल्यास संभाजी राजे यांचे पुत्र शिवाजी व त्यांची मातुश्री व द्रव्य फार सांपडले. यातिकादखान यास किताब जुलफुकारखान दिला. शिवाजीराजे व त्यांच्या मातुश्रीस जुलफुकारखान घेऊन गेले. नंतर पादशाहांनी एकंदर डेव्यांत येऊन तेथील देखरेख अमदखानास पाहण्यास हुकूम जहाला आणि त्या वेळेस शाहूराजे यांचे वय १० वर्षांचे होते. त्यास किताब राजगी व चौघडा व मनसब हप्तहजारी देऊन बहुत तरतुदीने खर्च वगैरे बंदोबस्त ठेविला.

छ ६ माहे सफर सन मजकूर रोजी रस्तुमखान यांणी रायचूर किल्ला घेतला पाचे नांव कैराजगड ठेविले. नंतर अवरंगजेब गलगव्याहून कूच करून

हा दिली; आणि विजापुरास किताब दाखवून विजापूर दिला. दुसरे दिवशी छ ५ माहे मजकुरी खासाखारी किर्यांत जाऊन किष्ठा पाहून परत लष्करांत दाखल जहाली. रस्तूमखान यास मनसब पंजहजारी देऊन विजापूरची मामलत दिली. अहिलशाही दौलत त्या दिवसापासून गेली. शिकंदर अहिलशाहा अंतकाळपर्यंत नजरबंदीत होते. ते तत्कावर बसल्यापासून चवदावे वर्षी कैद केलं नजरबंदीत चवदा वर्षे होते. नंतर सन ११११ हिजरीत मृत्यु पावले त्याचा तपशील पुढे आहे.

अवरंगजेब विजापूर घेऊन किल्ले ठाणीं घेत घेत चालले तो लहानशी गढी होती तेथील किल्लेदार लढू लागला. त्यास सर्वत्रांनीं सांगितलें जे, तुझ्या पादशाहास कैद करून सर्व दौलत घेतली हें लढणें व्यर्थ आहे. त्याणीं उत्तर केले जे, जों पर्यंत आमचा पादशाहा जिवंत आहे तो पर्यंत अलमगीर म्हणजे पदार्थ काय !! हें वृत्त अवरंगजेबास कळून बहुत रागास येऊन खरबूज जहर भरून पाठविले, त्याणीं आज्ञा प्रमाणें जाऊन खावयास सांगितल्या प्रमाणें शिकंदर अहिलशाहा याणीं खाऊन अंतकाळ समीप आला. ते समयी सांगून पाठविलें कीं जे, तुमची काहीं इच्छा असल्यास सांगावी, त्या प्रमाणें करितां येईल. याणीं सांगून पाठविलें कीं, माझी इच्छा परिपूर्ण झाली परंतु एक राहिली ती पूर्ण करावी. ती कोणती म्हणाल तरी आमचें शरीर विजापुरीं नेऊन सार्थक करावें. या प्रमाणें अवरंगजेबास सांगितलें. नंतर त्याच दिवशीं गुरुवारी सन ११११ हिजरी शिकंदर अहिलशाहा मृत्यु पावले. या नंतर अवरंगजेब याणीं त्याचें प्रेत विजापुरास पाठवून सार्थक करविले.

अवरंगजेब तेथून दांड महिन्याने छ १ माहे जिल्हेज रोजीं कूच करून छ २८ माहे मोहरम रोजीं गुलबर्गेस गेले. तेथून बेदरास जाऊन तसेंच हैदराबादेस जाऊन राहिले. सन १०९८ हिजरी छ ४ जिल्काद रोजीं गोंवळकोंडा किष्ठा घेतला आणि अबदुल हसन कुतुबशाहास कैद करून दौलताबादेस पाठविलें. सगर किष्ठा विजापुराकडील पामनाईक महार याजक डे होता. तो किष्ठा सन मजकुरी छ २ स्फर रोजीं घेऊन सरतगड नांव ठेविलें. तेथून निघून छ ३ जमादिलावल रोजीं गुलबर्गेस आले. तेथून कूच करून छ २२ माहे मजकुरी विजापुरास दाखल होऊन स्वासखान याच्या हवेलींत राहिले. महंमद अज्जमशाहा याणीं बेळगांवचा किष्ठा घेऊन अज्जमनगर नांव ठेविलें. अ दु न जा किर्यांत सिद्दीमसऊद अहिलशाई होता तो किष्ठा गाजीउद्दीन खान याणीं छ १८ शवाल रोजीं घेतला. सिद्दी मजकूर यास मनसब हसहजारी दिली.

शहाअलम व अल्लीजहा यास फौज घेऊन येणें म्हणून हुकूम केला. त्याप्रमाणें ते दोघे येऊन सामील जहाले. मंतर अहमदनगराहून खुद्द स्वारी हिजरी सन १०९६ छ २९ माहे जमादिलावल रोजी कूच करून सोलापुरास आले. अज्जमशहा याच्या फौजेत धान्य मिळेनासें जाहलें. हें पादशहास वृत्त कळल्यावर त्यास माघारे आणवून गाजीवदीखान यास नवी फौज देऊन व सरंजाम दारुगोळा व धान्य भारी देऊन रवाना केलें. आणि हिजरी सन १०९७ छ १८ जमादिलाखर रोजी सक्त वेढा घालून चहुंकडून गर्दी करून लढाई केली. परंतु आंतून तोफा व बंदुका बगैरेनीं बाहेरील फौजेस जवळ येऊं दिलें नाहीं. हें वृत्त अवंगजेबास समजल्यावर आपण खुद्द सन मजकुरी छ २ माहे शाबान रोजी कूच करून छ २१ माहे मजकुरी रसुलपुरानजीक मुक्काम केला, आणि सर्वत्र सरदार यांस आणून सांगितलें कीं, प्राणापेक्षाहिं पराकाष्टा करून किड्या घ्यावा. तेव्हां मोर्चेबंदी होईना सबब पायरवट बगैरे लोकांकडून खडक खणून काढावे असें करून लाविले, परंतु आंतून त्यांसही जवळ येऊं दिलें नाहीं. तेव्हां अलमगीर यांचा एक कोशावर मुक्काम होता तेथून कूच करून शहरानजीक येऊन उतरले. शहाजादे व उमराव व सरदार यांस हुकूम केला जे, सर्वांनीं एकवेळीं हल्ला करावा. हें वर्तमान किल्यांतील लोकांस कळतांच घाबरे झाले आणि अदिलशहा व मुत्सद्दी याणीं विचार केला जे, सव्याशिवाय तूर्त उपाय नाहीं. याजवरून अवंगजेबाकडे छ १ जिल्काद सन मजकुरी ह्वाफीज अबजुल व सय्यदखान तरी व मुनषी अबदुल रऊफ व शेख दुशेन व मुनषी सज्जेखान व सय्यद मखदुम बराबर देऊन गाजीवदीखान याच्या विद्यमानें सव्याचें बोलणें करावें म्हणून पाठविलें ते येऊन गाजीवदीखान याच्या विद्यमानें बोलणें ठरवून त्याच रात्री परत गेले आणि शिकंदर-अदिलशहास सांगितलें कीं, किड्या स्वाधीन करावा. मंतर छ ३ माहे मजकुरी गाजीवदीखान याजकडे जाऊन पादशाही चाकरीस राहिले. अबदुल रऊफ गाजीवदीखानापाशीं राहिले. छ ४ माहे मजकुरी सन १०९७ हिजरी भोमवारी चवथे प्रहरी शिकंदर अदिलशहा याणीं जवाहीर व द्रव्यदान धर्म करून बाकीचे खंदकांत टाकून आपण बाहेर निघून किड्या स्वाधीन केला; आणि आपण जाऊन. अवंगजेब यांची भेट घेतली. त्याणीं बहुत रुपायुक्त सन्मान करून आपले खासे डेन्याजवळ डेरे देऊन बायकां मुलांनिशीं ठेविले आणि सालीना एक लक्ष रुपये खर्चास द्यावे असें ठरविलें. अबदुल हसन कुतुबशहा याची कन्या आणून लग्न केलें. अबदुल रऊफ व सय्यद मखदुम यांस किताब मनसब हप्तहजारी दिली. दिलेरखान व दुसरे सरदार यांस किताब खस्तुमखान

प्रांतास उपद्रव करूं लागले. बिजापूरच्या दौलतीत बखेडा फार जहाला यामुळे बंदोबस्त न होई सबब मसऊदखान बेजार होऊन अदुनीस गेले. तेव्हां वजिरीचे काम शेखमखदूम व अबदुल रुऊफ चालवूं लागले. शिकंदर अदिलशाही त्या उभयतांच्या स्वाधीन जहाले, परंतु शहरबानू ऊर्फ पादशाह बिब्बी कन्या अल्लीअदिलशाहा यांची व वडील बहीण शिकंदर अदिलशाहाची प्रौढ व शाहाणी होती याजकरितां जे करणें तें पादशाह बिब्बीच्या विचारें करित होते. तेव्हां हे उभयतां कामांत वागतात हें बिब्बीच्या चिंतास येईना. ते समयी या दोघांनीं विचार केल्या कीं, ही अशीच राहिली असतां आपला दोघांचा बंदोबस्त करील. याजकरितां इजला काढावी, म्हणून पादशाह बिब्बीकडे आले आणि विनंती केली कीं, आपणास बंधूच्या राण्याचे अगत्य असल्यास दिल्लीस जाऊन आपलें लग्न पेशजी बहादरखान याच्या वियामांने अवंगजेब याचे पुत्र महंमद अज्जम या समागमें करावें, आणि या दौलतीस उपद्रव न होईल असें करावें. नाहीं पेशां अवंगजेब येऊन जवरीनें दौलत घेऊन तुमचे लग्न आपल्या पुत्राबराबर करितील असें सांगितलें आणि तिच्या दाईकडून सांगून पादशाह बिब्बीस राजी केली. नंतर छ १४ माहे रबिलावल भृगुवारी निघून दिल्लीस रवाना जहाली, मागाहून शमशुद्दीनखान हकीम जाऊन मिळाले. दिल्लीस जाऊन पोंहचल्या नंतर हिजरी सन १०९२ छ १२ रज्जब रोजीं लग्न समारंभ जहाला. लाखौरूपये खर्च दानधर्म वगैरे केला.

महंमद अज्जमशाहा यास किताब पादशाही छ २५ माहे मजकुरी दिला आणि सैभाजी राजे यांच्या पारपत्यास व दक्षणेच्या बंदोबस्तास छ ५ माहे रमजान रोजीं रवाना केले ते छ १२ जिल्काद रोजीं बन्हाणपुरीं आले. तेथे चार महिने राहून ६ हिजरी सन १०९३ रबिलावल महिन्यांत तेथून कूच करून अवंगजादेस येऊन राहिले. तेथे सहा सात महिने राहून तेथून निघून सन मजकुरी छ १ जिल्काद रोजीं अहमदनगरास आले. त्यापूर्वीं शाहाजादे शाहाअल्म यास किताब बहादरशाहा देऊन कोंकणांत रवाना केले. ते रामघाट उतरून कोंकणांत गेले आणि बंदोबस्त करून साठशी वेगुलेंपर्यंत गेले. धान्याच्या महर्गतेमुळे व सैभाजी राजे यांच्या उपद्रवास्तव बहुत लष्कर हिराण होते. इतक्यांत अवंगजेब यांचा हुकूम परत येण्याविषयी जहाला आणि शाहाजादा अल्लीजहा यास बिजापूरचा मुलूक लुटण्यास रवाना केले. अल्लीजहा आज्ञेप्रमाणें प्रांत लुटीत जाऊन थारवाडास वेढा घालून कित्येक दिवसांत किछा घेतला, त्यापूर्वीं महंमद अज्जमशाहा यांस बिजापुरास वेढा घालण्याविषयी हुकूम जहाला त्याप्रमाणे त्यांनीं वेढा घातला. फौज थोडी सबब अज्जमशाहा यांनीं

खकरखान यांनी शेखमुजहान यास मेजवानीस बोलाविले. ते आले. तों सामोरे आपल्या डेव्यांतून बाहेर आले आणि त्याचा हात धरण्यास आपला हात पुढे केला, इतक्यांत शेख यांनी त्याचे दोन्ही हात एका हाती धरून दुसरे हाती कटवार होती ती चालविली, तों ते तात्काळ मृत्यु पावले. हे वृत्त अबदुल करीम यास समजल्यावर ते बहुत श्रमी जहाले, आणि विचार केला की, ते लोक खवासखानास सोडविण्यास बंकापुरास गेले असतां कठीण. यास्तव आपल्याकडील कोणी तेथे होते त्यास लिहून पाठविले की, पत्र पावतांच खवासखानास जिथे मारावें असे पत्र जातांच मारिले. सन १०८६ छ १२ माहे जिल्हेज. नंतर त्यांनी गुमट बिजापुरी बांधविला होता तेथे आणून गुमटांत माती दिली. छ २० जिल्हेज.

त्या दिवसापासून अबदुलकरीम फार सावधगिरीने दहा बारा हजार स्वार ठेवून वागत. सर्व सरदार वगैरे लोक यांचा द्वेष करूं लागले सजब कितीएक वेळ लढाया झाल्या. सिद्दीमसऊद जादुनीस सलाबतखान याच्या जाग्यावर होते त्यांनी विचार करून दक्षणी फौज जमवून अबदुलहसन कुतुबशाहाकडे गेले. त्यांनी ठरविले जे, अबदुलकरीम बहलूलखान व सिद्दी मजकूर सरदार वगैरे यांचे सख्य असावे आणि अबदुलकरीम यांनी अफगानी लोक ठेविले त्यांचे तैनातीचे रुपये सहा लक्ष देणें ते सिद्दी यांनी यावे. नंतर अबदुलकरीम यांनी त्या लोकांस निरोप देऊन बिजापूर किल्ला सिद्दी मजकूर याच्या स्वाधीन करावा. नंतर आकाजीपंत वकील आपणाकडून आहेत त्यास वजिरी देऊन सिद्दी मजकूर यांनी प्रांतांचा बंदोबस्त करून शिवाजी राजे वगैरे यांचे पारपत्य करावे, असे ठरविले. इतक्यांत बहलूलखान मृत्यु पावले. त्यांनी दोन वर्षे वजिरी केली.

तेव्हां सिद्दीमसऊद येऊन वजिरी करून राहिले तों बहलूलखानाचे पुत्र दिलेरखान व सिद्दी मजकूर यांचे वांकडे येऊन सिद्दी मजकूर बेजार होऊन रात्रीस निघून अदुनीस गेले. त्याच्या जागी शमशुद्दिनखान हकीम वजिरी करूं लागले. नंतर कांहीं दिवसांनी सिद्दी येऊन आपले वजिरीचे काम पाहूं लागले. परंतु सिद्दी व दिलेरखान यांमध्ये बहुत लढाया जहाल्या. नंतर दिलेरखान बिजापूर प्रांतास उपद्रव करूं लागले. त्यानेही कांहीं जहाले नाही. नंतर सिद्दी मजकूर याची व आपली मैत्री व्हावी याकरितां बहुत मेहनत केली, परंतु तेंही साध्य जहाले नाही आणि शहाजादा अलमगीर यास बंदोबस्त करण्याविषयी वरचेवर लिहीत होते; आणि दुसरे सरदारही लिहीत होते. अवरंगजेब पादशहाकडून पत्रे शहाजादास रागाची येत होती. दिलेरखान मृत्यु पावल्यानंतर सन १०९१ हिजरीत शिवाजी महाराज यांनी कैलासवास केला. नंतर संभाजीराजे गादीवर बसून दौलत करून मसऊदखान याजकडे मिळून मोगलाच्या

काढिले. नंतर बकिलीस इयामराव यास ठेविले. नबाब यांणी त्याची भेट घेतली. कारण या करण्यामुळे शिवाजी महाराज यांणी पंचमहाल घेण्यास फौज रवाना केली आणि कांहीं दिवसांनी आपणच गेले, आणि नबाबाकडून कांहीं खलेल न व्हावी म्हणून त्याकडे बोलणे लाविले जे, पेशजी केलेले अन्याय क्षमा करून दक्षणेची देशकत आपले पुत्र संभाजी महाराज यांच्या नावे सनद द्यावी म्हणजे नवीन किल्ले घेतले ते परत देऊ, आणि संभाजीराजे यांस चाकरीस देऊ. बहादरखान यांणी विचार केला की, कांहीं एक श्रम न करितां साध्य होतें या वरून श्ववरंगजेब पादशहाकडून देशकतीचा फर्मान आणवून सय्यदखान याजबरोबर पाठविला. तो शिवाजी महाराज यांणी कोंकणप्रांत घेतल्यानंतर यांची भेट घेऊन बोलिले की, हे कर्तव्य आम्हांस नाहीं आणि यवनाची सेवाही करणे नाहीं. त्यानंतर सय्यदखान माघारे येऊन सर्व मजकूर नबाबास सांगितला. नबाबही बहुत क्रोधापमान जहाले. हे वृत्त पादशहास कळल्यावर आपले पारपत्य होईल यास्तव, ख्वासखान यास घेऊन महाराजावर मोहिम करावी असा विचार करून ख्वासखानाकडील इयामराव होते त्यांची भेट घेतली नबाबास बोलवून आणून भेट घेतली आणि स्नेहाचे बोलणे लाविले. इयामराव यांनी ख्वासखानाची कन्या बहादरखान याच्या पुत्रास द्यावी असे ठरवून विजापुरी येऊन ख्वासखानास सांगितल्या वरून बहुत संतोष होऊन भेट भीमेच्या कांठी व्हावी असा बेत केला. नबाब पेडगांवाहून निघून चालले आणि म्हुंमद अमीन यास ख्वासखान यांजकडे रवाना केले तो ते विजापुराहून हिजरी सन १०८६ छ १० रज्जब रोजी निघाले. त्याची याची भेट वाटेत जहाली. नबाबाचे पत्र ख्वासखानास दिले. नंतर कांहीं दिवसांनी भीमातटी उभयतांची भेट होऊन सन्मान जहाले. बोलणे होऊन छ १० शाबान रोजी विजापुरास आले.

नबाब अबदुल करीम बहलूलखान हे सरलष्कर होते. याचे व ख्वासखानाचे वैमनस्य होते. ख्वासखान याचा व बहादूर खानाचा स्नेह जहाल्यामुळे ख्वासखान याचा स्नेह बाह्याकारे करून त्यास मेजवानीस म्हणून बोलावून त्यास कैद करून बंकापुरास रवाना केले. दुसरे रोजी छ ४ रमजान रोजी विजापुरी जाऊन बजिरी कळू लागले. आणि ख्वासखान याच्या तर्फेची मनुष्ये होती त्यांस निरोप दिला आणि ख्वाकरखान यास प्रांताचे बंदोबस्तास रवाना केले. तेव्हां पूर्वीचे मुत्सद्दी वगैरे यांचा द्वेष पडला. ख्वाकरखान यांनी आपलीं मुले माणसे शहादुर्गात ठेवून चालले. ते शेखमुजहान यांनी आपले लष्कर एकचित्त करून सांगितले जे, ख्वाकरखान यास पुरुषार्थ करून मारावा म्हणजे अबदुलकरीम याची समजूत करणे अशक्य नाहीं. त्यांनी उत्तर दिले की, म्ही सांगाल ते प्रमाण. ते समयी

समीप आला हें पाहून आंत जाऊन युसफखान याच्या मार्फतीने वाड्याचा बंदोबस्त करून किल्याचाही केला. हिजरी सन १०८३ छ १३ शाबान रोज रविवार पांचव्या तारीखी अल्ली शहिलशाहा मृत्यु पावले. नंतर सर्वत्रांनी जाऊन माती दिली, आणि गुमजही बांधला.

त्याच दिवशीं शहाजादा शिकंदर याचे वय पांच वर्षांचे होते त्यास तत्कावर बसवून द्वाही फिरविली. दुसरे दिवशीं अबदुल महंमद याणीं ख्वासखान यांजकडे सांगून पाठविले जे, कराराप्रमाणे किल्ले बावे. त्याणीं उत्तर दिले कीं, तूर्त किल्ले देतां येत नाहींत. कारण शहाजादा लहान आहे. यास्तव दोन वर्षे शाह्यावर पहातां येईल. यावरून अबदुल महंमद अजुर्बे होऊन दिल्लीस निघून गेले, तेथें जाऊन हा सर्व वृत्तांत अवरंगजेबास विदीत केला. वैरी चड्ढूकडे छपून होते, त्यांस ही संधी सांपडली. शिवाजी राजे याणीं पन्हाळा घेऊन प्रांतांत फौजा रवाना केल्या. त्याजवर बिजापुराहून नबाब अबदुल करीम फौज देऊन रवाना झाले ते येऊन पन्हाळ्या नजीक पावले. तो शिवाजी महाराज तयार होऊन लढाई सूर्योदयापास अस्तमानपर्यंत जहाली. दोहींकडील लष्कर बहुत जायांजलनीं जहाले. नबाब याची सिकस्त होऊन तिकोठ्यास राहिले. बिजापुराहून नवी फौज येऊन पावली. हें वृत्त महाराजांस कळून आपले सरदार यांजवर कोषायमान होऊन बोलले जे, तुम्ही नबाबास जाऊ दिले आणि आपले यश आपल्या हातें सोडिले. याजवरून दोन चार सरदारांस निवे मारविले.

अवरंगजेब पादशहाच्या चार पिढी पासून दक्षण ध्यावी हा संकेत होता परंतु तें जहाले नाहीं. याजकरितां प्रथम नबाब बहादरखान यास ल्हाहोराहून आणवून रवाना केले. ते पेडगांवीं येऊन राहिले. ख्वासखान वजीर याणीं हें वर्तमान शमशुदीखान हकीम यास सांगितले. हकीम याणीं ख्वाजे अमीन काश्मीरी नबाबाचे परम विश्वासुक, यांस आपलेसे करून, नबाबाची व ख्वासखान यांची दोस्ती करविली आणि बोलणे लाविले जे, शहरवानु ऊर्फ पादशहा बिब्बी कन्या आदिलशाहाची उपवर आहे ती शहाजादे यास देऊन मोहीम शिवाजी महाराज यांजवर करवावी, आणि सुलतान शिकंदर यास किताब पादशाही अलमगीर यास आणवावा. या प्रमाणे ख्वाजे अमीन याणीं नबाबापाशीं रदबदली करून ख्वासखान यास किताब नवानिषखान व पोषाख आणून दिले. बाकीचे ही चालविले. परंतु चड्ढूकडून गलिमांची गलबल झाली. मिरजा बकर शमशुदीखान हकीम याचे बंधू त्यास नबाबापाशीं वकिलीस ठेवून कारभार करीत होते. मिरजा बकर काहीं कामामुळे बिजापुरीं आले. ख्वासखान यास हकीम याचे द्वेषी जे होते त्याणीं चाडी सांगून काढविले. पुढें काहीं दिवसांनीं मिरजा बकर यासही

तीस हजार नागवी तरवार जातीनें फकीरी दिक्षा घेतली. त्या प्रमाणें अलंकार सहा हजार फकीर, वरकड सामान, अशा याटांने आपणही त्यांच्या गोठांत फकीरी मागावयास गेले. त्यांत समजतांच तीस हजार रुपयांचीं फुलें चांदी सोन्याचीं करून गोठांत आले. तेथून उडवीत डेऱ्यांत नेले. तेथें लाख रुपयांचा चौत्रा बैठकीस करून पांच लाख रुपये फकीरी बंदल पावती दिली. गोढी गुलाबानें फकीरी घेऊन आले.

नंतर त्यांचा हिंशव करून जयपूरवाले जोधपूरवाले यांचा अपसांत सोपरिकांचा दंगा पडून लढाईचा मनसोर्बा. तेव्हां दुतफा महाराजांचे अंगत्य. याचे पोटी कांही पैका जयपूरवाल्यापासून घेतला. कांहीं जोधपूरवाल्यापासून घेऊन बा रा ट फौज होती तिचा फैसला करून, उभयतांचें रहस्य करून देऊन, या इतिकर्तव्यतेस दिवसांतर लागलें. यास्तव खंडेराव होळकर गणपतराव दिवाण व फडणिसांकडील कारकून त्यांचे गोठांत येऊन हिशोबाचा आकार करून पैका देणें अवशिष्ट राहिलें. यामुळे शिपायी तर आहतच. कोणी कोणी असेल लागलें की, येशवंतराव आहे कोण ! धणी दिवाण फडणीस आम्हांला जें पाहिजे तें कर. ही गोष्ट मनांत लागून रात्रीचा दिवस करून फौ होऊन खंडेराव होळकर वगैरे मंडळी आपली आणोन घेतली. फडशा जहाल्यार वेगळे होऊन कांहीं दिवस जयपूरवाल्यांनी महाराज कूच करून हारमाड्याचे मुक्कामास आले. तेथें खंडेराव प्रकृतीस विकृत जहाली. सन १२१६ माघ शुद्ध ७ देहावसान होऊन कांहीं दिवस मुक्काम होऊन कोठ्याचे सुमारे चर्मण्वती उतरून, पाटणास जाला. तेथें मराठ्यांचे फौजेची समजावीस होऊन, सन १२१७ अवल स. आषाढ शुद्ध १ स भानपूर मुक्कामी आले. तेथें पलटणाचा दंगा होऊन महाराजांस तेलंग्यांनी पालखीत घालून पलटणांत घेऊन गेले. तेथें काशिराव होळकर होते. तेथें भाषणें अवाच्य पूर्व [व] त् ऐकिली. लाचार [?] बाळाराम शेट कारस्थानी पन्नास हजार रुपयांच तोडे नक्त आणून बांटणी सुरू केली. आपण जातीनें तेथें राहून महाराजांस काहाडून दिले. भानपुऱ्यास येतांच काशिराव होळकर कुटुंब सुद्धां होते. त्यांजला चिमणाजीपंत भाऊ बरोबर देऊन सरकार बिजागडचे किल्यावर पाठविले. दरम्यान सौंदेवाड्यांत दादमखान वगैरे हजार बाराशें स्वार पागेचे व दोन पलटणें होती. त्यांनी आपसांत विचार करून

२०. बा प्रसंगी यशवंत रायानें दाखविलेले आपलें पैथ व युक्ति हीं दोन्ही विलक्षण आहेत.

२८. हा लढा लष्णाकुमारी उदेपूरची राजकन्या इजसाठीं झाला.

नेमड माळवा येथील ऐवज फौजेचे समजविशीं करितां जमा करावा म्हणून रवानगी केली. व मार्गांत शिखाचे स्वाधान केले होते ते हरनायसिंग याजला आज्ञा केली कीं बाळासाहेबास घेऊन जावे. अशी आज्ञा होऊन हरनायसिंगाची रवानगी जहाली. मागाहून खांसा स्वारीचे कूच जहालें.

पुढें ज्वालामुखी त्रवळ पाहून फौज सारी मुक्कामी विसाच कोशाचे आंत राज्य टाकून ज्वालामुखीचे राजास पत्र लिहून, उत्तर आणून, दहा हजार स्वार बरोबर घेऊन फाल्गून मासीं देवीच्या दर्शनास गेले. मार्ग बहुत दुर्घट. परंतु तेथील राजाचें संमत आणल्यावर दगाफटका न होतां सुरक्षित देवदर्शन घेऊन, फौजेत सावध होऊन, दर कूच बनवाड्यावरून जयपूरचे सल्लांत न रा व या स स्वारी आली. दरम्यान हैदराबादी पठाण अग्रसर होऊन, तमाम फौजेचा आंतून एका होऊन तैलबेकरितां बैदा जाला. फौज आपले ठिकाणीं साशंकित, परदार आपले ठिकाणीं साशंकित, त्या प्रसंगीं ताबूत मोहरम आला. तेव्हां फकीरी

यास हैदराबादी पठाण आले. बीस हजार नागवीतलवार वस्त्रेप्रावणें

जवाहीर देणें [असें मागणें केलें] महाराजांचे अस्त्रींचा कलोल असें

येऊं द्यावें असा विचार पडला. मग धर्माजी शिंदे वगैरे मराठे

सज्जा दिव्हा कीं, “ महाराजांनीं कोणाचेही वाईट केलें नाहीं. घर

क न पहातां झालें उत्पन्न तें अगोदर फौज मग काय असेल तें

आम्हींच खुशामत करितों असें नाहीं. लहान मोठे सर्व फौज आहे.

हें कैलूष सर्व पोटाचें आहे. याचा मार्ग निघाल्याचें पोटीं सर्व तुष्टीं प्राण समर्पून आहेत. तेथें संशयाचें कारण मनांत आणूं नये. ज्याचें घरीं पातें भाजावयास खापर नव्हतें ते हत्तीनैशीन करून दिव्हे. त्यांजपामून अन्य विचार काय व्हावयाचा आहे ? व दुसरे दक्षणात्य प्रकरणें श्रोमंत, भोंसल, दाभाडे, गायकवाड, मोंगल, शिंदे व तुमचे वडील सर्वांनीं पराक्रम करून दौलत वृद्धिगत केली, परंतु ही शोभा फौजेत बैदा तथापि आज बीस हजार तरवार नागवी लोक एकापरीस एक, आफलावून, फकीर होऊन मागावयास आले ही शोभा कोणेही ठिकाणीं पाहिली नाहीं. हेंही एक नांव आहे.” असें संमत घेऊन डेन्यास यावें अशी परवानगी जाहली. तों लोकांनीं येऊन गराडा घालून अमीर खंडोगणती उडाला. शोभा अमोलिक झाली. लाख रुपये फकीरी देऊन विदा केले. दुसरे दिवशीं आपण फकीरी घेऊन

२२. तलब=पगाराची बाकी.

२३. कुलुष=फकीरी वगैरे ढोंग.

२४. पात=एका जातीचा मासा.

२५. हत्तीनैशीन=गजयुवत.

२६. आफलावून=आपलावून=आणण होऊन. ?

हे वर्तमान त्यांसि समजल्यावर किल्ल्याचे बीजारोपण पुन्हा जालें. भेटींत बोलण्यांत व्यवहारांत महाराजांस समजल्यावर शिंदे यांजला तळाचे तळावर ठेवून आपण कूच करून अजमीर नजीक पुष्करावर आले. तेथून बाईचा खटला पुन्हा मारवाडांत रवाना करून जातीनें सडा घोडा राजत घेऊन सेखावटीचे मार्गे ह रि या प्यां तून दिल्ली उजवे बाजूस सोडून पटाळचास कार्तिक शुद्ध १२ सन १२१५ त मुक्कामास आले. तो दिल्लीकडून फिरंग्याकडील सर-जाम पलटणें वीरे मालकिन साहेब पटाळ्याचे सुमारे आले. मग शिवाशी संधान बांधून सतलज उतरावयास कांठास आले. पाणी असोब, उतार नाही. तेव्हां मारवाडाचे स्मरण करून, गंगेचे पूजन करून, बेलाशक हत्ती गंगेत घातला. त्याच हत्तीच्या गाशाचा पदर न भिजतां पार उतरून गेले. ते दिवशीं शिलेदार व शिलेदाराचीं रांडापारे एकाचे गळां एक पडून रडण्याचा कोव्हाळ [शाला] तेव्हांच उतरून पार गेले व ड्यास नदी उतरून मार्गशीर्ष वद्य षष्ठीचे दिवशीं अमरसरास गेले. तेथें शिकाची सासू व गुरू यांशीं स्नेहाची पकायत करून त्याचे विद्यमानें रणजातसिंग शिकाच्या भेटी नहाल्या. सत्रंज गंगेनें ठाव दिव्यावर या मागाहून पलटणें ताबडतोब येऊन पोहोचली. तो त्यांनीं पाणी असोब, ठाव नाही [हे पाहून] मग लाचार होऊन, माहितगार आणून, घाट ठिकाणीं लाऊन उतरले. तेव्हां गंगेचे कांठी आले. सरकार शिवां सुद्धां अमरसरावर मुक्काम. तेथें मलकण साहेबाकडील पैगाम सलुखाविषयीं भीरखान याजकडे आला. मग बाळाराम शेट व नबाब यांनीं मसलत करून दुसरे दिवशीं महाराजांचे कानावर घातलें. त्यांचेही अंतःकरण होतेंच. मग बाळाराम शेट हरनार्यासिंग साहेबाकडे पाठविले. त्यांचें बोलणें होऊन भेटीचा बेत ठरला. साहेबांकडून दोन साहेब आले. महाराजांची भेट जहाली. दोस्तीं ठरल्यावर साहेबांचें कूच होऊन दिल्लीकडे गेले.

दरम्यान रुमशामचे पादशाहानें येशवंतराव महाराजांचे प्रतापाचा व जुवामर्दीचा जल्लूष ऐकून तेथून खत व हत्ती घोडे आले. त्याजवरून सलूख जाला. खत आल्यापासून खंडेराव होळकर यांचे नांवचा शिक्षा महकूम करून जातीचा शिका ऐवजी हरफांचा चालू जहाला. सलुखा जहाल्यावर फौजेची तारीख बंद हि शा स्ते टाकली. अमरसराहून माघारी उलटले. तेथून हरनार्यासिंग याजबरावर सोडचिठ्या स्वदेशच्या देऊन अंमल फैल करून स्वदेश

१५. किल्ला=वांकडे, देव.

१६. बाड=जमानखाना, बायकां प्रमाणें.

१७. अमरसर=अमृतसर.

१८. सत्रंज=सतलज.

१९. जल्लूष=पराक्रम तेज.

२०. हरफ=अक्षरें.

२१. अमलफैल=अमलफैला=अंमल

ताबा.

रुपये चांदणीत टाकून वांटणी सुरू करून आलो. हा ज्यान बत्तीस तुमचा हरामखोर अथवा सा म खोर त्याशी समजून काय घेणें तें ध्यावें. " असें बोलून आपल्या डेव्यास आले.

आठा चौं दिवसांनीं दौलतरायाचा गूढ संदेशां आला कीं, " अंबोजी इंग-
ळ्यापासून आम्हांकडून पैसा निघत नाहीं कारण रदबदल करणार फार. यास्तव
तुम्हां याजला आपलें येथें नेऊन पैक्याचा ठराव करून हस्तगतही करावें. हें
वर्तमान समजतांच 'यादंवरार भयानी' निसबत पीलखाना याजबराबर पांचशें श्वार
हुजरातीचे देऊन, हातचिथी शिंदे यांचे नांवें लिहून पाठविली कीं, अंबोजी
इंगळे याजकडील पैका ठरावून उपयोग घडत नाहीं. त्याम तुमचे लष्करांत
बळोत्तर त्याजवर फौजेचा गुजारा. इकडे उत्पन्न जाहल्यास तवातोबरा, न
जाहल्यास फाका. या अडचणीमुळे मशार निव्हे पाठविले आहेत. इंगळे
यांचे स्वाधीन करून द्यावे. या भावी मशारानिव्हेची खानगी केली. पूर्व संकेत
होतांच, मशारानिव्हे जातांच चिथी पाहून इंगळे यांचे स्वाधीन केले. अ-
पल्या जवळ आल्यावर समक्ष येऊं न देतां हरनाथाचे स्वाधीन करून दिले.
त्यानें हुजरातीचे चौकीत कापडाचे गदेल्यावर बसवून पुढें हात जोडून उभा
राहिला आणि विनंती केली कीं, " आपण शिंदे होऊंकर यांचे येथील साहेब-
सुभे, मी हरनाथ तीन कवडीचा खास बारदार. फार वाईट आहे. तर झटकन
बोलावें. माझा वाईटपणा उजेडास आणून नये, त्याचें बोलणें तीन चार
पांच [लाख !] श्रवण करून दहा पांच 'गालिप्रदाने' शेलकीं समर्पक करून
तगाद्याचीं आयुधें आणविलीं. तेल, तोंबरा, खाट, जेरबंद आणून टाकिले. कोळसे
शिल्ल्यावले. मग इंगळे बोलले कीं, उदईक जाव ठरावांत आणूं. उत्तम
आहे, म्हणोन आयुधें जेथील तेथें खाना केलीं. तेच दिवशीं रात्री पन्नास
ठरले व सहा महाराजांचे खासगत या प्रमाणें जाब ठरून पैका आणावयाभि
बाळाराम शेट आगरवाले कौट्यास खाना जाले. दौलतराव शिंदे यांजला
सांगून पाठविलें कीं, पन्नास ठरून बाळाराम आगरवाले ऐवज आणावयास
कौट्यास खाना केले. तेव्हां शिंदे यांस व त्यांचे मंडळीस आश्चर्य झालें.
आपले येथे महिनाभर होते व महिनाभर आणखी राहते तथापि पृथ दिवसच.
विना निर्भीडते खेरीज पैका निघत नाहीं असें आश्चर्य केले. पैका आल्यावर
मंचवीस त्यास दिले एकतीस आपण घेतले.

१०. गूढ संदेशां=गुप्त निरोप.

११. पीलखाना=पीलुस्थान=हत्तीशाला.

१२. तवा तोबरा चालू राहिल=राजतांस

व बीडयांस खाण्यास मिळेल.

१३. गदेली=मोठी गादी.

१४. शिल्लकावर्ण=पैदावर्ण

१२१४ चे सालीं भेटीचा बेत ठरला. शिंदे यांनीं जागा मैदान पाहून, विछायत करून, पांच हजार खांसा बदिमाख पोषाख येऊन बसले. नंतर महाराजांची स्वारी आली. साठ हजार स्वार, त्यांत महाराजांचे आंगांत दहा शेर रुईचा डगला, सफेत शेल्याचा धाटो, ढाल तरवार, बासडा खांद्यावर, गांठची गांठच [आले.] ह्यांत महाराज कोणते हें ओळखू येईना. येतांच गराडा फिरवून देऊन दोन हजार खांसा उतरला. तिकडल्या हिकडल्या तोफा चालव्या, चार घटिकापर्यंत कोणाचा शब्द कोणाचे कानीं पडेना ही व्यवस्था जाली. दौलतरायाचे तोंड सुकून गेलें. एक दोन रोजांत बैठकी होऊन सफाईचीं बोलणीं चालणीं जालीं उभयतांचा एक विचार होऊन तेथून कूच कोटयाकडे जालें. सोलापुरावरून इंद्रगड खानोलीचे मार्गे पाटयाजवळ चमैण्वती उतरून मुकाम जाला. पुढें ता ल ड्यावरून बुंदीचे मार्गे राव्याचे मढीकडे कूच जालें. अंबाजी इंगळे याजपासून पैका घेऊन उभयतां सरदारांनीं वांटून घेतलीं.

पुढें शिंद्याकडील ज्यान बतिसाचा कंपू यांत हुंसेनी जाली, कांहीं एक दिवस राडा राहिला. मग महाराजांनीं सांडण्यावर पन्नास हजार रुपये रोकड घालून पांच पन्नास स्वार्गनिशीं कंपून गेले. चांदणी खालीं बसोन ज्यान बतिस वेगळा करून अवघे आपसर बोलाविले. तेव्हां सर्वांस आश्चर्य वाटलें कीं, सरदार खावंद यांजला म्हणवें. छाती वाढून एकला आपल्यांत आला, आपसर बोलावून त्यांजला प्रश्न केला कीं, “ तुम्ही चाकर आमचे [कीं] ज्यान बतिसाचे ? आपसरानें विनंती केली कीं, “ आम्हांस ज्यान बतिस व सरकारची बटीक दोन्हीही सारखेच. ज्याचे तावेदारीस लावून द्याल त्यांचे हुकुमानें चाकरी करूं. इतकाच अर्थ. बाकी आम्ही चाकर सरकारचे. ” “ उत्तम आहे. आम्ही आज तुमची वांटणी सुरू करितों. ज्यान बतिसापासून कितीक सरकारी जाव समजून घ्यावयाचे [आहेत, करितां] त्याजला आमचे स्वाधीन करून द्यावें. ” आपसरानीं मान्य केलें. वांटणी चालू करावी. आम्ही त्यांसि आणून हजर करून देतो. ते वेळेस मुत्सदी बोलावून वांटणीस कंपनी आणली, पन्नास तोडे टाकून दिले. त्यांनीं ज्यान बतिस आणून हजर करून दिले, त्याजला घेऊन महाराज कंपूनून निघोन शिंद्याचे डेय्यास आले, नंतर दौलतरायास वर्तमान समजलें, यांनीं ज्यान बतिस त्यांचे स्वाधीन केले. “ पन्नास हजार

१. बदिमाख=दिमाखासुद्धा, डोलाचा.

५. धाट्या=पट्टा.

६. होळकरांची जमोयत व तत्तरी पाहून शिंदे खजील झाले असें दिसतें.

७. अंबाजी इंगळे यास होळकरांनीं

शिंद्याच्या समजीनें कैद करून पैसा काढला.

८. हुंसेनी=डांडगावा, बेबंदी.

९. आपसर=आफिसर (officer), पळटणीतले सरदार लोक.

मराठा घोडा राजत एकही नाही. मग गोटांत होऊन पुन्हा शहरांत आले. लष्करांतही सर्वत्रांस हेंच आश्चर्य. शहरांत येतां दरवाजावरील लोक व कोटावरील सर्व महाराजांस रंग देतात. महाराजांनीं श्रवण करून मनांत हांसतात कीं, ईश्वराचें कौतुक अगाध आहे. हेंच आश्चर्य. फिरंग्याचे अठरा हल्ले जाले, अठराही हल्ले आंतून जाऊन बाहेरून महाराज असेच मारून काढिले. भरतपुरावर माणसेही मोठी मोठी कामास आली. सोमाजी लाभाते, केवळ कळीचां अर्जुन, तेथेंच खपले. आणखी दहा पांच माणसें गणनीय कामास आलीं.

पेशजी मेवाड प्रान्तांतून खंडो महादेव यांची खानगी शिंदे यांकडे समेटा- करितां जाली होती. शिंदेही अजिंठ्याचे घाटेंची लढाई बसली साहेबाची खाऊन पुरक स गळाज्यांत आले. तेही अडीरच होते. पंत मशारानेह्ने कारस्थानी, रसायण घालून हरदु तर्फेचे किलाफाचे पर्वत मनांत त्याचे मार्जेनें शिंद्याकडील समक्ष व महाराजांकडील कागदी पत्रां निखालसता करून शिंदे- साहेबांपाशीं घेऊन आले. फौज लढाई हरली. त्यांत पैशाचे कमतीमुळे बुभुक्षता मनस्वी. येतांना मार्गांत सागरास सनाथ केले. दिवे लावणीचा कौल दिला^{१००} तेव्हां काहीं सुदरून सबळगडास आले. तेथें मुक्काम होऊन सरजेराव व खंडो- पंतबाबा पुढें महाराजांकडे आले. हें संधान जाटानें पाहिलें कीं, होळकरांचेच सल्लेनें आपला जीव नाकास आला. आतां दोन्ही संधानें गळां पडल्यास टपेली राहणार नाही. शत्रूचें पारिपत्य होईल तेव्हां होवो. पुढील धोरणें ध्यानास आणून फिरंग्याचा सल्लव करून महाराजांस जांब दिव्हा. नंतर यशवंतराव महाराज कूच करून बैर स गेले. व सरजेराव, खंडोपंत बाबा भरतपूर नजीक पोहोचले. तेथें समजलें कीं महाराज कूच करून बैरे स गेले. तेव्हां हे भरतपूरचा सुमार सोडून बैरेस येऊन महाराजांच्या भेटी जाहल्या नंतर कूच करून हिडाणें केरोळी या मार्गे सबळगडचे सुमारें आले. चर्मण्वती उतरून चैत्र वद्य पक्षां सन

त्यांचें १००० लोक मारले व थोडेच दिव-
सांनीं त्याचा तीन हजारोंचा कंपूच्या कंपू-
चाहीसा केला व त्यामुळे होळकर जेरीस
आला. इतकेंच ग्रांडडफ लिहितात. वरील
पलटणाचा शेणसटा झाल्याबद्दल ते कांहींच
लिहित नाहीत.

१७. कळीचा=कलियुगांतील.

१८. झणजे=असईची.

१९. अडीर=अडचणीत, अडलेले !

१००. दिवे लावणीचा कौल देणें=देश स-
का लुटून जाळून उध्वस्त करून पुनः वसाहत

होण्याकरितां लोकांस अंमयपत्रें देणें.

१. जीव नाकास येणें=नाकीं जीव येणें,
अगदी खराब होणें.

२. टपली=साल, कातडी.

३. इंग्रज असा तह करण्यास या वेळीं
खुषी नव्हते. पण शिंदे कदाचित् जाट व हो-
ळकर यांस मिळाल्यास हें प्रकरण फारच
जड जाईल अशा समजुतीनें बीस लाख
रुपये व दिगेचा किछा घेऊन त्यांनीं जाटा-
शीं तह केला.

उमेदीचा अर्थ एकीकडे ठेवून डिग्रेस आले. तों इकडे तोका बरबाद जाल्या. बुणगे डिगेत, सरकार स्वारां गांवांत शिरली. तों मागोमाग पलटणें कार्तिक वद्य १४ म र्थाली आणि डिग्रेस मोर्चे लाविले. काहीं फितूरही डिगेत केला हें महाराजांस समजल्यावर फौज बुणग्यासुद्धा बाहेर पडून होते तों यांनी डिग घेतली. महाराज कूच करून कुंभेरीहून बि ग ट ला तों अस्मात राजे कूच करून कुंभेरीस आले. मार्गे पलटणचा रूख भरतपुराकडे जाला. तेव्हा रणजितसिंग जाट याचें बोलणें लागलें कीं, तुम्हीं मदत असावें. चार रुपये खर्चास देऊं. या प्रमाणें ठरलें. मग महाराज कूच करून शहरा बाहेर पडले. पलटणवाल्यांनी शहरास मोर्चे लाविले. मार्गशीर्ष वद्य पक्षां लढाई सुरू जाली. बाहेरून महाराज आंतून जाट, पांच महिने लढाई जाली.

त्यांत कांतुक एके दिवशीं जालें. त्यांत महाराजांनी शहरांत स्वस्थ निद्रा केली [होती.] दोन प्रहरांची वेळ. त्या समयी फिरंग्यांनी हल्ला केला. जाट आपलाले मोर्चावर सावधच होते. फौज महाराजांची मुक्कामावर जंथील तेथे हल्ला येऊन बिगटला. तों अकस्मात गैबी फौज, दिसण्यांत महाराज, राणोराण फौजच फौज होऊन हल्यांतील एक माणूस जाऊं पावले नाहीं. कित्यांतून जाट आपले डोक्यांनी पहातात. महाराज उलटून उलटून बोंसडे करितात. कित्यावरून जाट फिरंग्यांचे लोक बोलतात कीं, “वाहवोर महाराज ! खूब त्रासडे लगाना है ” ऐसें वर्णन अवघे ऐकितात. पहातात. ही गुल महाराज होते तेथवर आली. तेव्हां जवळ बसणार कृष्णाजी लक्ष्मण व बाळाजी भिकाजी चार मराठे व धनगर व पठाण आश्चर्य करूं लागले कीं, “महाराज आपण तरि पलंगावर निजलां [आहां] आम्ही तर येथेच आहों. फौज तरि आपले ठिकाणावर आहे. हें काय ? ” तेव्हां महाराजांनी उत्तर केले कीं, हें कृत्य मार्तंड जाणो. तुम्हांस काय सांगावें ? बोलोन सत्वर घोड्यावर स्वार होऊन अवघ्या खाशां सुद्धा बाहेर आले. तों पलटणाचे खेते पाहिलें. तों पलटणाचा शेणसर्डी जाला. दरम्यान

८०. बरबाद=नष्ट, उध्वस्त.

८८. तारीख १ डिसेंबर १८०२. वेढ्याचें काम ता० १३ डिसेंबर रोजीं सुरू केलें.

८९. तारीख ४ जानेवारी १८०५ रोजी भरतपुरास वेढा सुरू केला.

९०. एप्रिल ता० १० पर्यंत. ता० १० रोजी भरतपुरच्या राजानें तह केला.

९१. गैबी=गुप्त, इत्यात असलेली ?

९२. बासडा=भाडा. भाल्याचा हात, प्रहार.

९३. फिरंगी कित्यांत कसा ? जाटा-

कडेही कदाचित् फिरंगी मोकरीस असतील.

९४. गुल=गलबल, आवई.

९५. खेत=मुटें, मुटें पडलेली रणभूमी.

९६. वेढ्याच्या कामास मराठी फौज किल्ल्याबाहेर होती ती फार अडथळा आणी.

कहीकाबाड लुटण्यांत मराठ्यांचे प्रयत्न एक दोनदां बरेच सिद्धीस गेले. तथापि ह्मणण्या-

सारखें इंग्रजांचें तुकसान झालें नाहो मात्र अमीरखानास पिटाळून लाविल्यावर इंग्रजां-

च्या घोडेस्वारांनीं होळकरावर हल्ला करून

तो हे बांतमी शहरांत कळली फौज कूच करून गेली तेव्हा तुरुकस्वार काहीं स्वारांचे मुकाबल्यास आले. त्यांची यांची झुरमट चांगली होऊन शहरांत घातले. पांच पन्नास घोडे पाडाव करून आणले. मग तोफा मुकाबल्यास आल्या. मग टाळा देऊन पलटणें पिछाडीचा सुमार धरला. व मोरच्याची पलटणें व स्वार सरंजाम एकत्र होऊन हुरनायाचा मुकाम नव कोसावर झाला होता तेथें सामल झाले. मग फिरत फिरत डिगेस येऊन मुकाम केला.

इकडे सरकारस्वारी सों में स येऊन फर्काबादवाले पठाण यांजकडून महाराजांस दगा करावा हेही सिद्ध केलें. सरकार स्वारी कार्तिक शुद्ध १४ स फर्काबादेस आली. तो पठाणाकडील भले माणूस सामोरे येऊन शहरांत चालावें व्हाणून अर्जी बहूत केली. त्याजवरून शहराचे दरवाजापाशीं आले तो शहरची बळकटीसी ध्यानास आली. चाणाक्षही खराच. दरवाज्यांतून फिरोन येऊन बाहेर मुकाम केला. शहरापासून कोसावर फिरंग्याची छावणी होती ती लुटून जाळपोळ केली. मुकाम जालियावर नवाबाकडून पांच हजार रुपये भेजवानी व एक हत्ती व पांच घोडे नजर आले. आणि बकिलाचें बोलणें पडलें कीं, उदईक मुकाम करावा. तीन लक्ष रुपये देतो. या प्रमाणें बोलणें लावून तिकडे लोक साहेबांस सूचना केली. सूचना जातांच ते महूडून कूच करून माणसास कोसास रुपया देऊन छाप कार्तिक शुद्ध १५ स सूर्योदयां घातला.* स्वारीचा मुकाम होता. छाप येतांच समजल्यावर कूच जालें. सडे स्वार होते. पलटणें मार्गेच होती. तीही येऊन पोहोचली. त्या छाप्यांत सरकार फौजेचा खराबा बहूत जाला. फौज निघाली. कारण जातीनें मागे राहून पलटणवाल्यावर चार उलटण्या केल्या. यामुळे छाप थोपला जाऊन फौजेस सोहलत निघण्यास पडली. पलटणें व जिनेसी हुरनाथसिंग घेऊन डिगेस राहिला.

मयुरेस पलटणें होती त्यांनीं आपले कंपूंत काहीं फितूर फांदडा करून कार्तिक शुद्ध ११ स छाप डिगेस घातला. तोफा तैलावाच्या कांठी होत्या त्या पाडाव करून नेल्या. शिलेदाराचे खटले डिगेस यामुळे लोक बेदील. खाशांची उमेद कानपूरची छावणी जाळून कलकत्याचा सुमार धरावा परंतु लोकांचें चेष्टित पाहून

८१ झुरमट=झकमक.

८३. पाडाव करणें=धरणें.

* तारीख १७ नवंबर इसवी सन १८०४.

८४. तीन हजार लोक मारले गेले.

ग्रोडबक. पण फरकाबादेच्या नवाबाच्या फिनुसीबदल त्यांनीं लिहिलेलें नाहीं.

८५. जिनसी=जामुघो; तोफखाना (१)

८६. डिगेच्या लडाईत इंग्रजांचें बरेंच मुकसाम झालें. १४३ लोक पडले. त्यांत २२ इंग्रज आफिसर होते. फेजर व नारफर्ड हे मोठे सरदार पडले. मानसन साहेबा पासून घेतलेल्या तोफांपैकी १४ तोफा त्यांस येथें मिळाल्या. होळकरांचे २००० लोक पडले. तारीख १२ नवंबर १८०४

मोरोपंतकृत पृथुकोपाख्यानांतील पद्यांची वृत्ते.

पृष्ठांक	पद्यांक	वृत्तनाम	पृष्ठांक	पद्यांक	वृत्तनाम
१८८	१	मालिनी.	"	७-९	शादूलविक्रीडित.
"	२	औपच्छदसिक.	१९४	१	पुष्पिताम्ना.
"	३-४	उपजाति.	"	२	स्वागता.
"	५	स्रग्धरा.	"	३	मालिनी.
"	६	उपजाति.	"	४	पुष्पिताम्ना.
"	७	हरनर्तन ऊर्फ विबुधप्रिया.	१९४	५	वसंततिलका.
१८९	१-२	शिखरिणी.	"	६	पृथ्वी.
"	३	मदाकांता.	"	७	भुजगप्रयात.
"	४	भुजंगप्रयात.	"	८	द्रुतविलंबित.
"	५	पृथ्वी	"	९	स्रग्धरा.
"	६-८	शादूलविक्रीडित.	"	१	अर्णवदहक.
१९०	१-१०	शादूलविक्रीडित.	१९५	२	औपच्छदसिक.
"	१	शादूलविक्रीडित.	"	३	शिखरिणी.
"	२-३	स्रग्धरा.	"	४-९	शादूलविक्रीडित.
"	४	शादूलविक्रीडित.	१९६	१०	शादूलविक्रीडित.
१९१	५	मालिनी	"	१-२	शादूलविक्रीडित.
"	६-८	शादूलविक्रीडित.	"	३	द्रुतविलंबित.
"	९	मदाकांता.	"	४-६	शादूलविक्रीडित.
"	१	पृथ्वी.	१९७	७	शादूलविक्रीडित.
"	२	मदाकांता.	"	८	स्रग्धरा.
१९२	३	शादूलविक्रीडित.	"	९-१०	शादूलविक्रीडित.
"	४-५	वसंततिलका.	"	१	जामूतदहक.
"	६	शिखरिणी.	"	२	मदिरा.
"	७	मालिनी.	१९८	३-४	वनाक्षरी.
"	८	शादूलविक्रीडित.	"	१-३	शादूलविक्रीडित.
"	१-२	स्रग्धरा.	१९९	४-९	शादूलविक्रीडित.
१९३	३-४	शादूलविक्रीडित.	एकूण पद्ये.—८५.		
"	५-६	स्रग्धरा.			

या आख्यानांतील प्रकरणानुक्रम.

अनुक्रमांक.	प्रकरणनाम.	पद्यसंख्या.	अनुक्रमांक.	प्रकरणनाम.	पद्यसंख्या.
१	प्रश्न—	७	७	भगवद्वात्सल्यवर्णन—	१०
२	द्वारावर्तीप्रवेश—	१०	८	स्वालयप्रवेश—	१०
३	भगवद्दर्शन—	१	९	श्रीकांतपददर्शनमहात्म्य—	४
४	गुरुमहात्म्य—	८	१०	भक्त्युत्कर्ष—	१
५	गुरुकुलनिवासदनवर्णन—	१	एकूण.—८५.		
६	उपायनस्वीकार—	९			

मुख्य स्पर्शमणी हुरी च मजला तो स्पर्शला स्वांगणी ।
 जाली पर्णकुटी प्रिये सुरपुरीस्पर्धाकरी तत्क्षणी ॥ ४ ॥
 पाळाया स्वजनासि पाप करिती जे त्यांसि दंडावया ।
 रक्षाया श्रुतिधर्ममार्ग अखिलाधर्मासि खंडावया ॥
 लोकाधीश युगीं युगीं प्रकटतो दासासि मोदें वर ।
 देतो मावर हा वर त्रिभुवनीं जाये तुझा देवर ॥ ५ ॥
 याणें मातुळ कंस हंसगमने रंगीं स्वये मारिला ।
 नक्रग्रस्तपदद्विपारख्य पशु ही धांवूनि संतारिला ॥
 दास ज्ञानविहीन दीन हि परी सर्वात्मना रक्षणें ।
 द्वेष्टा आस हि मारणें पण असा केला सरोजेक्षणें ॥ ६ ॥
 तो माझे कुळ गोत्र नाम सदन ज्ञान क्रिया तत्फल ।
 तो बंधु स्वजन प्रभु प्रिय सखा साहाय्यकारी बळ ॥
 तो दाता निधि तो गुरुप्रवर तो तो तात माता खरे ।
 तो आयुः सुख दैव सात्त्विकपती जें सर्व कांहीं बरें ॥ ७ ॥
 पद्मांचा तरणी सखा विधु चकोरांचा झषांचा जळ ।
 जाये नीरद चातकाख्यखंग जे त्यांचा सखा केवळ ॥
 ऐसे दास हि साजती न पळ ही ज्याच्या पदाच्या नखा ।
 तो आम्ही गुणहीन दीन जन जे त्यांचा मुरारी सखा ॥ ८ ॥
 ऐसा श्रीपतिचा सखा द्विजवर श्रीदामनामा मुनी ।
 स्त्रीपाशीं हरिचें चरित्र कथिता जाला गृहा येउनी ॥
 ते कांहीं लव वर्णिलें निजहृदानंदें मयूरेश्वरें ।
 श्रीमत्कृष्णकथासुधारसिकहृत्तोषाकरें सादरें ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्पृथुकोपाख्याने श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिते श्रीदामाब्राह्मणीसंवादे
 भक्त्युत्कर्षवर्णनम् ॥

पृथुकोपाख्यान समाप्त.

८ नक्रग्रस्तपदद्विपारख्यपशु=मगरानें गिलिला आहे पाय ज्याचा असा हत्ती या नांव
 चा पशु. (गजेंद्र) ९ तरणी=सूर्य. १० झष=मत्स्य. ११ नीरद=मेघ. १२ चातकाख्य
 खंग=चातक नांवाचा पक्षी.

शुष्कपर्णाचे ही ओक । तेथे त्वां ही जाये तोक ।
 चिंता नाना पीडा शोक । क्षुत्तृष्णा हें साहिलें ॥
 व्यापन्नाणीं जें जें वर्म । ते कांताचे सेवाधर्म ।
 केले संसाराचें शर्म । माझे पायीं वाहिलें ॥
 कातें आतां गेले कष्ट । आल्या त्वद्रेहाला अष्ट ।
 सिद्धी यांचा हेतु स्पष्ट । श्रीशाला जें गाहिलें ॥ ३ ॥
 फार हि भानुनी अल्प । दिलें न करुनि जल्प ।
 वदाचेंद्रभक्तकल्प । वृक्ष भला श्रीहरी ॥
 पृथुकांची एक मुष्टी । भक्षितां चि जाणों पुष्टी ।
 आधी शाली मग तुष्टी । वाढली सीमेवरी ॥
 दिलें फार ही आपण । तें भाविलें एक कण ।
 मुष्टिपोहे कोटि मण । स्मरराशिचे शिरीं ॥
 ऐसा कृष्ण माझा मित्र । दासभवतभोमित्र ।
 त्याचें पांवित्र चरित्र । किती वर्णूं सुंदरी ॥ ४ ॥

इति श्रीकांतपददर्शनमाहत्म्यवर्णनं

मैत्री सौत्तद सख्य दास्य हरिचें जन्मांतरी ही असो ।
 कांते देह हि हा निरंतर सुखें तद्भक्तवृंदीं वसो ॥
 टाकावे विषतीत्र सर्व विषय व्यामोहकारी खरे ।
 गावें नित्य मुकुंद कृष्ण भगवन् विष्णो मुरारे हरे ॥ १ ॥
 कांते श्रीपतिभक्तैवभवसुख ब्रह्मादिकांला नसे ।
 तें पावोनि आनित्य तुच्छ विषय स्वांतीं धरावे कसे ॥
 या साठीं चतुरें मनप्रियकरे वीणातिमंजुस्वरे ।
 गावें नित्य मुकुंद कृष्ण भगवन् विष्णो मुरारे हरे ॥ २ ॥
 हे संपात्ति समर्पिली यदुर्वरे वात्सल्य केलें बरे ।
 देवाधीशपदावरी चढविला हा दीन पीतंबरे ॥
 हे श्रीकृष्ण दयासमुद्र वरद स्वामिन् विभो श्रीपते ।
 शेषेद्रादिशिरीं न जे माणि तुझ्या दासालयां दीप ते ॥ ३ ॥
 त्या लोहासि शिवे सुवर्णपण दे त्याला असा जो खडा ।
 कोणी स्पर्शमणी म्हणोनि भजती व्यामूढधी त्या जडा ॥

६ विणातिमंजुस्वरे=वीणाहून आविश्य गोष्ट आहे स्वर जीचा अशी. ७ पीतंबर=पिवळें आहे वस्त्र ज्याचें असा कृष्ण.

कन्या साक्षतलानपुष्पानिकरे माइया शिरों वर्षल्या ।
 वेश्या गाडनि नाचल्या मजपुढें येतां पुरीं हर्षल्या ॥ ७ ॥
 कांते अत्युत्सवानें विनवुनि नमुनी जेवि भूपोत्तमाते ।
 आले घेऊनि नारीनरजन नगरीमाजि पूजुनि माते ॥
 प्रासादद्वारदेशीं चकित चकित मी पावलों आग्रहानें ।
 होतो सभ्रांत तेव्हां गृहिणि बहुतर ग्रस्त जैसा ग्रहानें ॥ ८ ॥
 तों पद्माहुनि पैद्मजा जशि निघे दिव्यांगशोभा सती ।
 येतां बाहिर मंदिरांतुनि तशी झालीस हो भासती ॥
 दिव्यस्त्रीप्रतिभ्युतिप्रविलसदासीसहस्रस्तुता ।
 तूं नीराजन्मात्र घेउनि करीं आलीस आलीयुता ॥ ९ ॥
 जाये त्वां मज रत्नदीपानिकरें ओंवाळुनी आदरें ।
 हस्ताते शराने स्वये निज करे रोमांचिते सुंदरे ॥
 गेहीं माणुनि बाष्पपूर्ण नयने दिव्यासनीं स्थापिले ।
 तावताळ हि मन्मन प्रियतमे स्वप्नभ्रमे व्यापिले ॥ १० ॥

इति स्वालयप्रवेशः

स्फटेकमरकताचिया भित्ति तेथें उभ्या कांचनी पुत्रिका
 तळीं रत्नदीपप्रभापुंज हे सूर्यसे भ्राजती ।
 शतमित मणिचे शुभ स्तंभ मुक्ताफळीं निर्मिलीं दिव्य
 विस्तीर्ण चंचद्वितानें गृहाभ्यंतरीं सर्वतः साजती ॥
 व्यजनसहित चामरें स्वर्णदंडें नवीं दान्त पर्यंक झाय्या
 मृदु स्वच्छ ज्याला पयोराशिचे फेन ही लाजती ।
 कनकविरचितासने जेवि भद्रासने निर्जेरेंद्राचिया
 मंदिरांच्या परीं दासदासी सुरम्याकृतीं राजती ॥ १ ॥
 या परि दिव्य समृद्धि विलोकुनि सुंदरि अंतरि कौतुक झालें ।
 कीं मज नित्य दरिद्रतमास कसे सहसा सुख वैभव आलें ॥
 हा चि विचार मनीं करितां मग संशयजाळ पळांत पळालें ।
 जो स्वजनामरवृक्षरमावरदर्शन भाग्यनिदान कळालें ॥ २ ॥
 जन्मापासुनि मी दीन । वस्त्रे पात्रं वितें हीन ।
 दुःखांभोधीमध्ये लीन । तापीं देहा दाहिले ॥

१ पद्मजा=लक्ष्मी. २ दिव्यस्त्रीप्रतिभ्युतिप्रविलसदासीसहस्रस्तुता=अप्सरांसंख्या
 कांतेने शोभणाऱ्या हजारों दासींनीं स्थाविलेली. ५ आली=सखी.

* साठी बाहेर निघणे होईल. निकडे कार्य विशेष दिसेल तिकडे श्रीरूपेने जाणे होईल, जाणजे, छ १५ जिल्हाद बहुत काय लिहिणें. लेखनसीमा. पो छ १५ जिल्हेज मु। नागोर.

[३५८]

श्री.

पुरवणी राजश्री मल्हारजी ह्मळकर व जगजी शिंदे गोसांनि यांसि.

उपरि. नबाब गाजुदिनखान फेरोजजंग बार्दैन बरसात दक्षणेस यावयाची तजवीज करतीलसे दिसते. फेरोजजंग नबाब आसोफच्याचे पुत्र खरेच. परंतु बहुत दिवस दिछास राहिले. मुतसदागिरीचेच काम केलें. शिपायगिरी सरदारीचे काम त्यांस पडलें नाहीं. प्रस्तुत ते सरदारीचे व बहादुरीचे कामास हिंमत करणार. त्यास आम्हीं सलाबतजंगाशीं जागिरीची बोली लाविली आहे. तेही आम्हांशीं बोलतात. परंतु गाजुदिनखानाची येण्याची गर्भभी असती तर चित्तानुरूप हेही आम्हांशीं बोलते. जर चित्तानुरूप याजकडून कार्य न होतें तर त्याजकडून कार्याची पैरवी करून ध्यावयाची तजवीज करितों. परंतु गाजुदीखान याचे येण्याची ढील याजमुळें इकडील निर्वडलें नाहीं. गाजुदिनखान तुम्हांशीं बोलतील. तुम्हांस वचनाशीं गोवितील. तुम्ही वचनास गुंतोन त्यांस घेऊन यावयाचा विचार कराल. तर आम्हीं सलाबतजंगाची दस्तगिरी केली, कांहीं वचनास्ही गुंतलों, आमची जागिरीविशीं याजशीं बोली लागोन राहिली आहे. गाजुदीखान येतातसे यांस कळोन हेही आम्हांशीं बोलतील. पुढें वचनास गोवितील. एकूण तुम्ही त्याजकडे वचनास गुंतलां, आम्ही याजकडे गुंतलों, येणेकरून दोहीकडेही फार फार अवघड होऊन बेइमानीचा शब्दारोप येईल. त्यास ही गोष्ट सर्वथा कैर्याची नाहीं. प्रस्तुत कांहीं तुम्ही त्याजशीं वचनास गुंतलां नाहीं. मोकळेच आहां. ते बोलत असतील तर सुखरूप बोलोत. तुम्ही ही जाबसाल उचित रीतीने करावे. वचनास न गुंतावे. आम्ही याजशीं जागिरे विषयीं बोलतो. चित्तानुरूप याजकडून काम जहाल्यास उत्तमच आहे. जरि हे आमचे खातरखां कार्य करून न देत तेव्हां याजकडील बोली तोडून त्याजकडे बोली लावून त्याजपासून आपलें कार्य करून ध्याव लागेल. सारांश इकडील प्रकार निवडला नाहीं तो पर्यंत तुम्ही गाजुदीखानाशीं वचनास न गुंतावे. इकडीलही सर्व अर्थ तुम्हांस कळावा याजकरितां लिहिल असे. पुढें

* येथें बाजूर बाळाजी बाजीरावाचा शिक्का आहे.

८३. बाजत बरसात=पर्जन्यकाळ खलास झाल्यावर.

८४ असोफच्या=निजाम उलमुल्क.

८५. गरमी=उष्णता, ढांचणी, तीढ.

८६. निवडणे=निकाल लागणें.

८७. कार्याची=उपयोगी.

८८. खातरखां=मित्रभावानें, सद्बुद्धीनें.

होईल मजकूर तोही तुम्हांस लिहून पाठवून तदनसार जसजसा विचार करणें तो करालच. आर्मचे मते यांजशीं वचनप्रमाण जाहलें आहे. यांनींच जागिर दिल्ली तर तो यांसच राखावें. त्यांचा पक्ष न करावा. यांनीं लबाडी केली, नाट न देत, तर यांसि इमानें उजवलें. आम्हांवर तर शब्द नाहीं. ऐसे जानोजी निंबाळकर मध्यस्त आहेत त्या हातीं जाब सवाल करावे. मग सुखरूप गाजुदीखानास आणून यांचे पारपत्य करावें व त्यांपासून मातबरच पैका मुलूख घेणें तो ध्यावा. ये गोष्टीचा स्पष्ट अर्थ श्रावण भाद्रपद अखेर कळेल तदनरूप जें कर्तव्य तें करावें. जर केवळ त्यांचें राजकारण तुम्हीं टाकिलें, ते नाउमेद होऊन घरीं बसले, म्हणजे यांसही आमची गरज पडणार नाहीं. त्यांसि काहीं दिवस धातुपोषण बोलवें, यांज. पासून आपलें कार्य साधवें. हे ताळ्यावर नच येत तर त्यांसि शफतपूर्वक बोलून मग त्यांस आणावें. ऐसा करैगौरीनें मनसबा केलियावांचून प्रमाणिकत राहणार नाहीं. जर तुम्ही त्यांसि केवळ इमान पूर्वक बोललेस, आणि त्यांस घेऊन याच मजलीस आलेस म्हणजे हे आमचे पायां पडतील. आम्हांसही यांचे ऐकावें लागेल. आम्हीं यांसि सलुख केला, तुम्हीं त्यांसि इमान केले, म्हणजे महा अपमाणिकतेचें कारण होणार. बहुत लौकिक फूटकळ होणार. यास्तव त्यांचें भय यांस पडे, कार्य याजपासून होय, ऐसें करावें. हे ताळ्यावर नच येत तर आपलें इमान उगावलें. ऐसें स्पष्ट बोलून मग सुखरूप तुम्हीं आम्हीं मिळोन गाजुदी खान उमे करून बेजैरब यास जरब दावी. आपलें कार्य मातबर साधवें. तुम्हांशीं ते बोलत असतील. तुम्हीं दसरिया पवितां राज कारण राखावयाचे रीतीनें बोलणें. इतक्यांत यांसि आम्ही बोली पाडून स्पष्ट निश्चय करून तुम्हांस लिहून पाठवूं. तदनरूप जें कर्तव्य तें करणें. यांनीं आमची रंजावंदी केली आणि तुम्ही त्यांसि वचन इमानास गुंतलेस, त्यांस घेऊन यांजवर चालून आलेस, म्हणजे सर्व प्रकारें लौकिक वाईट होईल. यास्तव विस्तारें लिहिलें असे. सल्लावत जंग योड्या दिवसांत अवरंगाबादेस दाखल होतील. जांनबा जऊन जाबसाल करून येत तो उबार आहे. या गोष्टीस दोन तीन माहिने पाहिजेत. इतक्यांत पावसाळा आहे. चारी राजकारणें व्हावी.

१९. येथपासून खूद नामांचें अक्षर.

१०. इमान उजवलें=आणभक्तितून मुक्त झालों.

११. धातुपोषण=गोड, उमेदीचें.

१२. करैगौरीनें=शिवाबाबेनें, धातुयांनें, लागू पडेल अशा तऱ्हेनें.

१३. फटकळ=घाणेरडा, वाईट.

१४. बेजरब= न मितां, बेधडक.

१५. रजावदो=(आम्ही म्हणतो त्यास) अनुमोदन.

१६. अशींच रुपये मागेही आली आहेत.

दसरिया नंतर जें लिहून पाठवूं तें करावें. छ २७ रजब बहुत काय ^{१७}लिहिणें.
पै॥ छ ४ रमजान.

लेखन
सीमा.

[३५९]

श्री.

राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांस.

आशीर्वाद उपरि. राजश्री म्हादोबाशीं आम्हाशीं विमनस्कता तीन वर्षे आहे. सातारियापासून विशेष वृद्धि पावली. तुमचे पक्षपातामुळे अतिकष्टी होते. याजमुळे आम्हांस हरएक कामांत मुरदाड करावें याची तजवीज रामचंद्र बाबा भाऊंकडे राजकारणें पत्रे जात येत असत. आम्हांपासून हरएक मसलत पूर्ती पायाशुद्ध शेवटास न जावी या भावें भाऊंकडेच फौज पाठवावी, आम्हांस घरां बसवून गोविंदरायाचे आज्ञेत वर्तवावें, उमाबाईस राखावें, ताराबाईस गोविंदरायाचे मार्फतीनें चढवावें, आह्मांवर सर्वांचे हुकूम राहावे, ऐसा विचार दिसोन आला. तेव्हां आम्ही भाऊंस साफ लिहिलें कीं, जर भाऊ असलेस तर पत्रदर्शनीं येणें. दाभाडिया कडील काम चांगलें करूं. त्यावरून भिडेस पडून आले. दाभाडियाकडील काम रगडून आरंभिलें. नासरजंग मेल. जफती करावी, दहावीस लाख मेळवावे, सरदारही बलवावे, हिदायत मोहिदी खानावर जावें, गैरमी दाखवून जें मिळेल तें मेळवावें, ऐसा विचार आम्हीं केला. याजमुळे बाबांनीं बहुत वाईट मानून घरास गेले. कोणी म्हणतात कीं ताराबाईकडे जातील. परंतु ते कुलीन, जुने चाकर, हरामखोरी कधी करणार नाहीत ऐसे वाटतें. कालगत मात्र न कळे. असो आम्हांशीं बाबांशीं तूट पडली. भाऊ अर्धे इकडे अर्धे तिकडे. रामचंद्र बाबा बाह्यात्कारें आम्हांकडे, अंतर्गामीं बहुत गुप्त रीतीनें बाबांकडे. येथें बाहेर तो सर्वत्र दाखवितो कीं, खावंद्याची मर्जी तेंच प्रमाण. परंतु अंतर्भाव तुम्ही जाणतच आहां.

१७. हें पत्र मोठ्या मसलतीचें व दुः-
खदित्वाचें आहे.

१८. म्हादोबा=म्हादाजी अंबाजी पु-
रंदरे.

१९. शिंद्याचा पक्षपात कोणता व म-
हादोबास तो कां डांचला ?

१००. मुरदाड=मुडदार=मुडद्यासारखे,
मृततुल्य, निरुपयोगी.

१. गोविंदराव चिंशणीस.

२. उमाबाई दाभाडी.

३. हिदायत मोहिदीखान=मुजफ्फरजंग.

निजाम उल्मुल्क याच्या मुलीचा मुलगा.

२. गरमो=उष्णता, तोंड जरब.

५. बाबा=म्हादोबा.

६. भाऊ=सदाशिव चिमणाजी. वर ही
बांचें नांव आलें आहे.

७. रामचंद्र बाबांचें व जयाजीचें वांक-
डें होतें—ह्या प्रकरणास उद्देशूनच वरील
पक्षपात (१९) असावा. कारण राम-
चंद्र बाबांस शिंद्याच्या दिवाणगिरीवरून
काढून जयाबाची मनोभारणा मानासा-
हेबांनीं केली होती.

त्रिंबक विनायक कोनेरपंत हे केवळ बाबांचे. गंगोबांशी त्यांशी राजकारण पूर्ण. येथून मल्हार [बा] स लिहिताल कीं, खांमखां बाबांचा पक्षपात करोन आमचे केलें घडावें. मल्हारबा भला माणूस येखादे जागां वचनास गुंतल्यास आम्हांशीं तूट मात्र पडेल. आमचे विचारि चालले तर समाजाविशीं करावी, चालवावें, ऐसें आमचे मनांत आहेच. आतां जहाले तरि बरें न जहालें तरि पुढें ही जो विचार आम्हिचे मनापासून खुलासियानें ठरेल तोच शेवटास न्यावा. गंगोबांनीं त्रिंबक विनायकाचे मार्फतीनें लिहिलें तर साफ जाब करावा कीं, खावंदांशीं आम्ही 'इरे वाढविणार नाहीं. ऐसें साफ बोलावें, जें करणें तें आमचे विचारि करावें. या मजकुरावर मल्हारबास कायम अगोदर करून ठेवणें. असें असतां आम्हांशीं विरुद्ध करतील तर करोत. आमची तेंवकल ईश्वरावर आहे. तुमचे भरंवसियावर ऐसें केलें'^{१३}.

[३६०]

श्री.

राजश्री जयाजी शिंद गोसावी यांसि.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ रघुनाथ बाजीराव आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिजे. विशेष. सुरजमल जाट याजकडील मामलतीचा रुपया पाहिले हपतियाचा येणें त्याजपैकीं रुपराम कटारा याणें येथें कांहीं वसूल दिला. बाकी बहुत राहिली आहे. त्याचा तगादा करितों. त्यास जयापाकडे कांहीं रुपया आपण वसूल दिला आहे. ऐसें रुपराम संगतो. त्यास तुम्हीं जाटाचे मामलतीपैकीं रुपया काय वसूल घेतला आहे हें लेहून पाठवणें. जाणजे छ २९ सव्वाल बहुत काय *लिहिणें.

लेखन सीमा.

[३६१]

श्री.

.. आशीर्वाद उपरि. बिजेंसिंगाचा वकील रुपयांची निशा करावयाचा मजकूर पुणियांत बोलत होता. आम्हीं साफ म्हटलें कीं, दत्ताबाचे मनास आलें तर तुम्हीं येणें. त्यास त्याची आर्ची न कळणगान पारगनियानें पच गों न गों या विशीं आलें आहे. त्यास जलद जाब सडिणीस्वारा समागमें पोहोचला पाहिजे. तर रामाजोपंत रामराव यासमागमें त्यास काय लिहावें, तें सांगून पाठविणें. पठेण-

८. गंगोबा-गंगाधर यशवंत. होळक-रांचे दिवाण.

१. खांमखां=जकर, अलंबत, निश्चयानें.

१०. महादोबा चालले.

११. इरे=ईश्या, चढ, तंढा.

१२. तेंवकल=भरंवसा.

१३. हें सर्व पत्र खाशांच्या दस्तुराचें आहे हें संपविलेलें नाहीं. इतकेंच अपुरें सोडलें आहे.

* येथें बाजूर बाळाजी बाजीराव यांचा शिक्का आहे.

१२. बिजेंसिंग जोधपूरचा राजा.

चे ब्राह्मण आमचे दारीं उपास करित बैसणार. ऐशियास गोविंदबाबांचे अ-
गत्य जसे तुम्हांस तसेच आम्हांस. परंतु ब्राह्मणांचे बोभाटास इलाज नाही.
याचा समजाविशी होय ते करावे तरच उत्तम. समजाविशी न होतां जोरावारीवर
गोष्ट आलिया ब्राह्मण आमचे दारीं उपास करूं लागतील, आम्हीही सहजच
उपाशी राहूं, या थरास जाईल. ब्राह्मणांचा बोभाट काय ! आपण खावंद
आहंत. सर्व त्यांस बोलवून पुसवें. वाजवी असेल ते करावें. ब्राह्मणांशीं बळ
चालणार नाही व करूं नये. गुा। आम्ही फार बळ केले, शेवटीं नाइलाज
जाणून या प्रौं केले. आतां नें करणें ते समजाविशी काढून करावें. हे आशीर्वाद.
तुम्ही त्रिवर्गच हेच चिष्टी पहाणें. फाडून टाकणें. हे आशीर्वाद.

[३६२]

श्री.

पु। राजश्री दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे गोसांवा यांस.

आशीर्वाद उपरि. वजीराचा विचार सुधा नाही, यास्तव मनसूर अल्ली खा-
नाचे लेखीस वजीरी दिल्लियानें पन्नास लक्ष रुपये देतो, परंतु येथील मजी
कशी असेल ते कळेल. यास्तव न केले, पुनरपि करावयाविशीं आज्ञा जालिया
लाहोराहून येऊन कार्यसिद्धी करूं, सरकारचें कर्ज फेडूं, म्हणून लिहिलें तें अक्षरशा
अवगत जालें. ऐशियास मातबर मनसबा करून कर्ज फेडावें हे आपणासच
योग्य आहे. परंतु गाजुदीखानास येथूनच स्थापिलें. त्यापासून हरएक अंतर
करारांत पडवें मग त्याचा मुलाहिजा काय आहे ! काशी तो पूर्वी मनसूरअल्ली-
च्या लेकानें चिरंजोव दादा दिल्लीजवळ असतां आपण होऊन दावयास कबूल
होता. जर त्यास वजीरी देणें तरि काशी, प्रयाग हीं दोन्ही स्थळे ध्यावी. पन्नास
लक्ष रुपये दिल्लीची वज्जारत देणें हे कांहीं फार नव्हे. परंतु बेरीज मात्र बोलवी,
रुपये दावयास दोन तीन वर्षे लावावी, याप्रमाणें रुपये देऊं केले तरि काय
कामाचे ! एका वर्षांत रुपये रोख दावे या तिही गोष्टी कबूल कराव्या.
तुमची पक्की निशा व्हावी. वजीर लबाडीस आला तरि मुजाउद्दवलानीं गंगे अल्ली
कडे सत्वर येऊन तुम्हांस नेऊन आपलें कार्य करून घ्यावे. तुम्ही त्यांनीं मिळून
वजीरां करार करून दावी, रुपये दावयास दोन तीन वर्षे लावावी, प्रयाग, काशी

१५. येथपासून मजकूर निराळाच आहे.
सैठणकर ब्राह्मण उपास कां करीत होते
व त्यांचा बोभाट काय होता ते कळत
नाहीं.

१६. हे सर्व पत्र नानासाहेबांच्या हा-
तचें आहे. हे दत्ताजी शिंदे यांस लि-
हिलेले आहे.

१७. मनसूर अल्ली=सफदरजंग. या-
चा मुलगा मुजायदीला.

१८. मातबर मनसुबा=मोठे कार्य, मो-
ठा लग्न.

१९. येथूनच स्थापिलें=इकडूनच वजी-
रीच्या कामावर नेमिलें.

२०. मुलाहिजा=नीड.

न द्यावी, ऐसें असल्यास विशेष त्यास वजीरी द्यावी असें नाहीं. कां कीं, ते पैके-
करी जबरदस्त, फौज तोफखाना मोठा, जाटांशीं त्याशीं स्नेह. याजमुळे सत्वरच
भारी होतील. मोगल लोक आहेत. कावले मां'नीं आम्हाशीं वांकडे वर्तावयास
अंतर करणार नाहीं. यद्यपि इतकें दोष आहेत, तथापि पन्नास लाख रोख हातास
येतात, काशी प्रयाग येतो, असे लाभ होत असले तरी करावें. कांहीं [शीं ?]
न दिव्हिया एक प्रयाग व पन्नास लाख रोख दिव्हे तरी वजीराकडे कांहीं अंतर
ठेवून करावें. पणु त्याची रीत संस्थानिकपणाची दिसते. मंगेपलीकडील सभा-
ळून असवें. दिव्हीचे खटपटींत जीव राहिला नाहीं. निरंतर तुमचे आज्ञेत चा-
लावें. अबदाल्लाचाही शह हमेशा कावले मानां दिव्हीवर आहेतच. पहिला दिव्हीत
ऐवज मातबर होता, मुलूखही फार होता, पादशाहाचा दबाब होता, यास्तव
मनमूर अल्लीखान वजीरीसाठीं झटत होता. आतां पादशाह बैदवकरीची, खजीना
नाहीं, मुलूख नाहीं, अशी जाली. याची रीतही गर्भ-श्रीमंतपणाची आहे. यास्तव
हें राजकारण खरें लटकें या गोष्टीचा पूर्ती शोध जाटाचे मार्फतीने व गोविंद
बल्लाळ यांचे मार्फतीने पूर्ती करून आपणाकडील इतबारी शहाणा मुजाउद्दवला
पावतो पाठवून सर्व रागरंग पाहून जर पन्नास लाख रोख प्रयाग हातास येत असला
तरी वजीरी द्यावी. नजीबखानास बदागिरी दिव्हियास तीस लाख रुपये देतो
म्हणोन लिहिलें. ऐशियास नजीबखान पुरा हरामखोर बाँट आहे. गुदस्ता
चिरंजीव दादाशीं त्यांशीं कांहीं मजा राहिली नाहीं. तो दिव्हीत प्रविष्ट जालिया
अबदाल्लाचेंच दिव्हीत ठाणें बसेलें जाणावें. बेमान हरामखोर आहे. त्यास वाढ-
वणें सर्पास दुध पाजण्याप्रमाणें आहे. कावले मा नीं त्याचें पारपत्यच करावें. मन-
सूरअल्लीचा लेक प्रयाग न देई, बेरीज मात्र झालावी, रुपये द्यावयास तीन वर्षे
लावावीं, असें करूं लागला तरी गाजुंदीखानाशीं जे जे करार चिरंजीवांनीं केले
आहेत ते कायम करून, ते आपण एक होऊन असवें. बाजद बरसात वजीर
पातशाहास घेऊन नीट बंगाल्याच्या सुमारे गेलिया भारी वजन पडेल. रोहिले
जमीदार बहुत करून सामील होतील. वजीर तुम्ही एकदल होऊन बंगाल्याचा
रोख वरावा. इकडून चिरंजीव सत्वरच बुंदेलखंडाचे मार्गे प्रयागाजवळ येतील.
तुम्ही वजीरास घेऊन अंतरवेदीतून पावें. मारी दबाब पडून प्रयाग

२१. कावले मानां ? कावल्या संधीस ?
'यानी' असेही होईल.
२२. त्याची स्मरणे मुजाउद्दौल्याची.
२३. बदवकरीची=बेअमूची, लौकिक
नाहीं अशी.
२४. जाट मुजमल्ल.

२५. गोविंद बल्लाळ बुंदेले.
२६. बाड=लुच्चा.
२७. नजीबखानाचें खरें स्वरूप गाना-
साहेबांस किती स्पष्ट कळत होतें तें आ-
वरून दिसतें.

हातास हरतरेमें येईल आणि खामखा घ्यावा. चिरंजीव इकडून व तुम्ही वजीर मिळून तिकडून असा भारी शह पडल्यास मनसूरअल्ली खानाचे लेकासही मातबर नजर द्यावी लागेल. जर त्याणें येणें प्रमाणे शह पडतांच तुम्हांस काशी प्रयाग दिल्ली, नजर भारी दिल्ली, तरी बादशाह वजीरास समजून हर प्रकारे सांगून त्यास बक्षीगिरी द्यावी, हा दुसरा प्रकार. तिसरा प्रकार वजीर बाहेर न येई तरी तुम्हीच जाऊन सुजाउद्दौल्लास मेळवून घेऊन काशी, प्रयाग मात्र त्या जवळून घ्यावी. रुपये न मागतां त्यास पट्टे बंगाला प्रांती निमे देऊं करून तो तुम्ही मिळून जाऊन बंगाला सोडवावा. व ऐवजही मातबर मेळवावा. या तिन्ही मनसब्यांत जो पक्का बनेल तो करावा. दिल्लींत लहान वकील लबाड फार बोलत असतात. एकाचे पक्के पांचाचे राजकारण आणिलें, तरि एकाचें दहाचें अंतर ठेवून उगीच गोष्ट फुगवून राजकारण अडकवून पाडावें. निशेस थाकें नाहीं. तुमचा सरळ कारभार यास्तव हरएक राजकारण पक्के निशेचें कोणतें हा शोध आपला इतबारी ज्याकडील राजकारण येईल त्याकडे पाठवून पक्के करून तो मनसबा करावा. तूर्त तुम्ही लाहोर प्रांती गेल्यां तिकडेही काम फार आहे. याजमुळें उशीर लागेल. छावणीही तेच प्रांती होईल. तेव्हां हा मनसबा बाजत बरसातेवर जाईलसे वाटतें. तथापि सत्वर लाहोराकडील बंदोबस्त होऊन छावणीस तुम्ही दिल्ली आसपास आलां तरि हीं कारणें रुबैकार पडून येतील. तेव्हां नीट शोध करून ज्यांत मातबर पैका पन्नास लाख पाऊण करोड कर्ज वारावयास हातास येतातसे दिसेल [तें] तीळमात्र संशय न धरितां करावें. छ २१ रजब बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद. पै॥ छ १४ साबान मु॥ सतलजैनदी.

[३६३]

॥ श्री ॥

पुरवणी राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांसि.

आशीर्वाद उपरि. मल्हारबाचा शफतपूर्वक बेलभंडार पाठविला तो पावला. आधींच भरवसा त्यांत येणें प्रमाणें पाठविला तेणें करून संतोष जहाला. जर मागें येणें झालें असतें तर महत्तर कार्य होतें. तथापि ईश्वर-इच्छा प्रमाण. आतां तो तह चौरा लाखाची जागीर त्यांनीं द्यावी, इकडून त्यांचें स्थल त्रिवक कलहाचे दिवसांत घेतला तो द्यावा, ऐसे ठरलें. चिरंजीव दादाजवळ

२८. खामखा = कसेही करून, कांहीं होवो.

२९. थाक = थांग = ठिकाण.

३०. रुबैकार ? = रुबैक ? = तुमच्या समोर ?

३१. दत्ताजी व जनकोजी पंजाबांत दाराच्या भागून तेथील बंदोबस्ताकरितां गेले होते.

३२. मूळंत 'राचा' असें आहे.

वीस पंचवीस हजार फौज देऊन गुजराथेस पोटा भरविषास रवाना केलें. गैरहंगाम, पोटास नाही, ठाणी बळकट, जितके होईल तितके करतील. ताराबाई हजार मनसबे राजकारणे घांटेतात. करवीरवासीस आणवें ऐसेही म्हणतात. आम्हांवरही कृपा दाखवितात. मळमळीत आहे. तुम्ही हरप्रकारे तेथील निकाल काढून माळवें, बुंदेलखंड, भदावरचा बंदोबस्त करून ज्येष्ठ, आषाढमासी जरूर निघोन यावें दिल्लीकडे गडबड पडली. यामुळे इकडे कोणी तोंड या दिवसांत करीत नाही. तुम्ही तो येणें. 'येथें या कलहामुळे बाहेरील घरांतील फौज फार मिळाली. देश लुटला. पोटास नाही. मिळालें तेंही कळतच आहे. याउपर वीस पंचवीस^{३३} वैशाख अखेर येऊन पावले तरच स्थीत राहिल. नाही तर रहात नाही. कमाविसदारांनी संवगाईचे निमित्त पाय पसरले आहेत. याचीही चौकशी जरूर करणें. तिकडूनही एवज येईलसें करणें. घरांत बाहेर सर्व भरंवसा तुमचा आहे. विस्तार काय लिहिणें. छ ७ रविलाखर बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

[३६४]

श्री.

राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांसि.

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्त्री बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुम्ही पत्रे छ १ जमादिलाखरची पाठविली ती छ २३ रजबी पावली. लिहिलें वर्तमान त्यांत खु ला बा च सादलखान पठाण पठाणाचा हरोळ होता तो लुटून पस्त केला. तदोत्तर अहमदखान पठाण प्रयागीहून जलदस्वारिनें फरोकाबादेस आला. याची बातमी कळोन बुनगे कोशी दुकोशी ठेऊन सडे फौजनशी मोर्चेबंदी करून राहिली. त्यांस व आम्हांकडील मोर्च्याचे + + + + त होती मारामारी + + + + असतां पंचवीस रोज पर्यंत जहाले. पठाणास सामान सरंजाम पलीकडून पोचत होता. त्यामुळे आर्थीस न येत. तेव्हां नबाब मनसूर अल्लखान वजीर आम्हां पासून पांचकोश कन्होज जवळ होते. त्याजकडून गंगेस पूल तयार करवून फौजा निवड करून पार उतरून त्याजकडील फौज रोहिले सुद्धां तीस हजार पावेतो होती त्यांसि गांठ घालून पठाण लुटून मारून पस्त केला. तेच दिवशी मोर्च्यातून अहमदखान पठाण रात्री पळोन गेला. त्याचा पिच्छा करून बुडविला. दत्ताजी शिंदे यांनी फारफार शर्त

३३. वीस पंचवीस लक्ष.

३४. हें सर्वपत्र खर नानासाहेबांच्या हातचें आहे या पत्रावरून नानावर बा वीस प्रसंग कसा गुदरला होता तें ज्यानी बघिल.

३५. हरोळ=अघाडी.

३६. याशब्दा पुढील बरीच अक्षरें फाटली आहेत.

३७. आत्तास येणें=जेरीस येणें.

केली. हसी, घोडे, उंटें, निशाणें कुल्ले लुगारों केला. याउपरि वजीराशीं काशी, प्रयाग क्षेत्राचा वीरे मजकूर घातला आहे. त्याचा निकाल अहालियेवर त्यासि यावयाचा विचार करून लेहून पाठवूं म्हणोन विस्तरें लिहिलें तें कळलें. ऐशि-यास, तुम्ही एकनिष्ठ मातवर सेवक, उमदीं उमदीं कामें दूरदेशीनें मनांत आणून त्यांचे ठायीं नेट मारून करणें आणि शिपाईगिरीची व मनसुबेबाजपणाची शक्ती करून यशास पात्र व्हावे ऐसेच आहां. तदनुसार हें महत्तयश घेऊन वजीरांस पठाणांनीं व शेहिज्यानें फाररी करून तमाम दिल्लीपर्यंत आक्रमण शक्ती केली असतां त्यांची पुस्तपन्हा करून त्यांसि नैतोजा देऊन नेस्त नाबूद केले. वजीराचा बोलबाला करून, पादशाहत रोहिले पठाण घेऊं चाहात होते तें पादशाहाच्या घरांत राखोन, त्यास संतोष व वचनास खरेपणा महत्त यशाची पराक्रष्ट होऊन, स्वामिसेवा पैका व यश आजि तागापत जहाली नाही ती करून दाखविलीत. याजवरून फार संतोष जहाल. तुम्हांस योग्य तेंच केले, व पुढें ही कराल. हा निश्चय आहे. या उपरि साधल्या यशाचा लाभ अतिसर मानून, काम काज करणें तें करून, सर्वांची मजीं राखून, देशी यावयाचा विचार केल्याच असेल. तर सविस्तर वर्तमान लिहिणें. येथील वर्तमान तरि वरकड सर्व राज्य आमचे लक्षाशिवाय नाही. मातुश्री चढी लागली आहेत. त्यास गडावरि दोन फळ्या. राजश्री निराळी. मातुश्री निराळी. प्रस्तुत राजश्रीचे प्राबल्य आहे. बहुधा उतस्तील. श्रीकृपे लौकरीच रागाचे कल्याण. दुष्ट दुर्बुद्धीनें राज्यांत बसेडा करितात त्यांचीं काळीं तोंडे होऊन राज्य स्वस्थ होईल. पुढें वर्तमान होईल तें लिहिलें जाईल. जाणिजे. छ २६ रजब बहुत काय लिहिणें.

लेखन
सीमा.

पौ। छ ४ रमजान.

[३६५]

श्री.

छ ४ जिलकाद सीतैन.

राजश्री हघुनाय रावजी गोसावी यांसि.

श्रीमंत प्रताप गुणवंत ऐश्वर्य कुसुम विलसितैकवसंत श्रेष्ठ प्रभाव स्नेह महाराव जसवंत निंबाळकर दंडवत विनंती उपरि येथील क्षेम तागा० छ १६ सवाल जाणोन निजानंद लिहिणें. विशेष. लाला ब्रिजनाथ यांनीं श्रीमंताचे

३८. कुल्ले=सर्व.
३९. लुगारा=लूट.
४०. दूरदेशी=दूरदृष्टि.
४१. वजीर=ग्याजुदीनखान. हा मराठ्यांचा हस्तक रोहिले याच्या विरुद्ध होते.
४२. फाररी करून=पळावयास लावून.

४३. त्याचीच वजीराची.
४४. पुस्तपन्हा=पाठराख, मदत.
४५. नैतोजा=शेवट ? परिणाम !
४६. बोलबाला=भाग्य भरभराटी.
४७. मातुश्री=ताराबाई.
* येथें बाजूर बाळाजी बाजीरावाचा शि-का आहे.

(३३४) पत्रें, यादी वगैरे [३६६, ३६७.]

प्रांतापासून व आमचेही तालुकिया पासून रूपये घेतले. सरकारचे ऐवजाचा निकाल करून घेऊं तेव्हां तुमचेही तालुकिया पासून छालांनी घेतला पैका त्याचाही त्याजपासून निर्गम करून घेऊन पावता करूं. ऐसे राजश्री आवाजीराव यांनी आम्हांस वचन केलें. ऐसे असतां प्रस्तुत वचनाप्रमाणें घडोन येत नाहीं. सदहू मजकुराचे राजश्री रामचंद्रपंत ही बाकीर्फी आहेत. विस्तरे येविषयी विनंती करतील. सारांश राजश्री आवाजीराव यांस सरकारचें पत्र सादर व्हावें कीं, वचन केलें आहे त्या प्रमाणें निर्वाह करावा. हे विनंती.

[३६६] श्री.

राजश्री पंत प्रधान गोसावी यांसि.

श्रीमंत सद्गुणनिधान कृपाविधान प्रतापवरिष्ठाभिधान निरंतर भगवदनुसंधान सावधान स्ने॥ महाराव जसवंत निंबाळकर दंडवत विनंती उपरि येथील क्षेम ता॥ छ १२ जिल्काद जाणोन निजानंद लेखन करावें. विशेष. कृपापत्र उत्तमावसरी पावोन संतोष जहाला. राजश्री विठ्ठलराव व गोविंद खिजमताराव यांचे जरूर आहे. मशारनिलेपाशीं कांहीं मजकूर सांगोन आपलियासि कळों द्यावा लागतो. तर उभयतांस सत्वर पाठवणें म्हणोन पत्रां आज्ञा. ऐशियासि उभयतांचे शरीर भावनेचें वर्तमान याज्ञपूवीं तपाशिलें ॥ ३६६ ॥ लिहिलें आहे. निवेदन जहालें असेल. गोविंद खिजमताराव याजकडे पत्र पाठविलें होतें. उत्तर आलें कीं, श्री कृपेकरून कांहींसा आराम आहे. थोडियाच दिवसांत येतो ऐसे लिहिलें असे. खिजमतारावाचे दोघे घाकटे बंधूही आहेत त्याजपाशीं मजकूर आज्ञा करावया योग्य असल्या आज्ञा जहालिया त्या एकास सेवेशीं पाठविलें जाईल. हे विनंती.

[३६७] ॥ श्री ॥ पै॥ छ २९ रबिलोवल रविवार.

राजश्री दत्ताजी शिंदे गोसावी यांसि.

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ रघुनाथ बाजीराव आशीर्वाद उपरि येथील कुशळ जाणून स्वकीय लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. अबदाली पठाण याची आमद गरम आहे. त्यास तो आला नाहीं तो आपण भारी होऊन रहावें म्हणजे उत्तम. तरि तुम्ही जलदीनें येणें. ऐशीं पत्रे पेशजीं लिहिलीच आहेत. त्याजवरून तुम्ही यावयाची तर्दुद केलीच असेल व हल्लीही लिहिलें असे. तरि याजउपरि तुम्ही जलदी करून लांब लांब मजली करून बहुतच त्वरेनें येणें. रा॥ छ १४ जिल्हेज.

३८. बाकीफ=माहिवागार.

३९. सेवेशीं.

५०. आमद आमद गरम आहे=तो जलद चालणारा आहे.

[३६८]

॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री भाऊ यां प्रति.

बाळाजी बाजीराज प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीये लिहीत जावे. विशेष राजश्री बापूजी बल्लाळ दफतरदार यांचे गुजारतीने काहीं काम होते. त्यांचे काहीं कागदपत्र शहरींहुन आणावयाचे होते ते आणिले. त्यांतील दोन तीन असाम्या संगमनेरी होत्या त्यांस आणावयाबद्दल हुजूरून बुधा चोपदार व दाहा राऊत नागो राम यांचे देऊन जेजोरीचे मुक्कामीहुन रवाना केला होता. त्यास चोपदार मजकूर आपणांकडे आला आहे म्हणोन ऐकिले. अशास ते कोण्हीं घेऊन आपणांकडे गेला, काय मजकूर तो लेहून पाठविणें. तेथे कोणी आले असेल तर त्याची चौकशी करून त्याचा काय प्रकार तो लेहून पाठवावा. रवाना छ १ जमादिलाखर सुरूसन सितैन मया व अल्लफ हे आशीर्वाद. पै॥ छ ९ जमादिलाखर सोमवार.

[३६९]

॥ श्री ॥

राजश्री मल्हारजी होंळकर व जयाजी शिंदे गोसावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष.

१. रामचंद्र जाधवराव यास नवाबाचे इजायत नामे सादर जहाले होते. त्याचे नाब आले:—थैल्या.

१. जानोजीराव निंबाळकर यांची थैली.

१. खान अलम यांची थैली.

४

येकूण चार थैल्या पाठविल्या आहेत. प्रविष्ट करून उत्तरे पाठवावयाची असली तर पाठवणें. जाणिजे. छ २८ जिलकाद. बहुत काय लिहिणें.

लेखन
सीमा.

[३७०]

श्री-

राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ सदाशिव चिमणाजी आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणे. विशेष. पत्र सांप्रत आपणाकडून येऊन वर्तमान अवगत होत नाहीं. तर निरंतर पत्रें कुशलार्थ लेखन करीत जावे. वरकड अर्थ तीर्थरूपांचे पत्रावरून सविस्तर अवगत होईल. जाणिजे. छ १७ जिलकाद बहुत काय लिहिणें.

लेखन
सीमा.

[३७१]

श्री.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेशीं.

विनंती सेवक दत्ताजी शिंदे कृतानेक विज्ञापना. सेवकाचें वर्तमान ता॥ छ २५ जिल्हेज पर्यंत ययास्थित असें विशेष. आज्ञापत्र छ १९ जिल्हेजचें पाठविलें तें छ २२ मिन्हूस पावलें. हिशेबाची याद रामराव नारायण यांजबा। पाठविली ते पावली, हिसेब ऐसा असत नाहीं, सात सालां वेगळी वेगळी झडती असावी, तर त्यासि हिसेब म्हाणावा. कारकून तैनात खावून हिशेब नाट तयार करीत नाहींत. यास्तव परिच्छिन्न कारकुनांस ताकीद करून सात सालां वेगळ्या वेगळ्या झडत्या तयार करवणें, म्हणोन आज्ञा केली. ऐसियासि श्रीगोंद्यांत असतां एक दोन आज्ञापत्रे आलीं कीं, झडत्या पाठविणें कदाचित् झडत्या तयार नसल्या तर स्वारी करून घरास आल्यावर शिल्लक किती व लोकांचें कर्ज घेतलें किती त्याचा खर्च कसा केला तो तूर्त ताळेबंद पाठविणें मागून झडत्याही तयार होऊन येतील. त्यावरून कारकुनांस ताकीद करून सांगितलें कीं, झडत्या तयार करणें. सन इहिदे ता॥ सन सल्लास तीन सालां तर झडत्या तयार होत्याच. सन आर्बा ता॥ सन सीत तीन सालच्या झडत्या तयार नव्हत्या. त्या करून देणें झणोन ताकीद केली. तों स्वामीपासून रामराव आज्ञा मागोन श्रीगोंद्यास आले. त्यांनींही जे आज्ञा जाहली होती त्या प्रमाणेच सांगितलें, परंतु तीन सालांच्या झडत्या तयार होत्या. तीन सालांच्या झडत्या नाहींत निमित्त कीं, आमची छावणी मारवाड प्रांतें तीन सालें जाली. तेथें महालचे हिशेब आले नव्हते. ते स्वारीहून माघारे घरास येते समयी महालचे हिशेब तीन सालांचे गंगा उतरून येऊं तों पावेतो होतच होते. शिंदेदार बौरे लोकांची समजाविशीं तीन सालांची होणें होती ती स्वामींची भेट सिद्धटेकावर शाली तों पावेतो होत होती. त्यामुळें तीन सालांच्या झडत्या तयार नव्हत्या. झडत्या करावयास आणखी सा सात महिने पाहिजेत. या करितांच कारकून नेहमी श्रीगोंद्यांत ठेवून झडत्या तयार कराविल्या आहेत ताळेबंद तूर्त पाठवणें म्हणोन आज्ञा होती. त्यावरून श्रीगोंद्यास आल्यावर जे शिल्लक होती व कर्ज लोकांची घेतलीं होती ते जमा धरून खर्च जाला तो अखेर साल पावेतो लिहून पाठविला. तो कांहीं हिशेब नव्हे यथार्थच आहे. राजश्री रामराव येथून गेले तेव्हां सांगितलें कीं, झडत्या करून मागाहून पाठवून देऊं, याप्रमाणें विनंती करणें. त्यांनीं ही विनंती केली असेल. बारवार ताकीद पत्रे येतात कीं हिशेब सात सालां पाठवणें, तर आम्ही चाकर लोक आहों. वावगीं वर्तणूक करूं अगर न करूं हें सर्व स्वामी जाणतच आहेत.

झडत्या सत्वर करावयानिमित्त दफ्तरदार राजश्री रामाजीपंताकडील श्रीगोंबांत ठेविले आहेत. झडत्या तयार जाहल्यावर सेवेशीं पाठवून देऊं. कच्चे कागद पाठवावयाची आज्ञा जाली तर कच्चीं दफ्तरें पुण्यास पाठवून देऊं. झडत्या तयार असत्या तर मार्गेच पाठविल्या असत्या. कारकुनास बेमुलाहिजा ताकीद केली आहे. सत्वरीच झडत्या तयार होतील. राजश्री रामाजीपंत स्वामीची आज्ञा घेऊन येतील. दफ्तरदार त्यांजकडीलच आहेत. लष्करास आल्यावर त्यांसिही ताकीद आज्ञा प्रमाणें केली जाईल. तेही आपल्याकडून कारकुनांस ताकीद करतील. झडत्या तयार झाल्यावर सेवेशीं पाठवून देऊं. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञोक्षी.

[३७२]

॥ श्री ॥

राजश्री त्रिसाजी आपाजी गोसावी यांसि.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजरान्य स्ने॥ महादाजी शिंदे दंडवत विनंती उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुम्ही फौज सुद्धा कसबे आकोळनेर इकडून येणार म्हणून विदीत जहालें त्यास राजश्री आपाजीराव दाभोळकर यांजकडे कोमजकूर हा गांव आहे. तरी त्या वाटेनें आकोळनेरावरून येणार असलां ऐशियास गांव चुकवून यावें. कदाचित् त्याच वाटेनें आलां तरी कसबे मजकुरी मुक्काम न करून ताकीदीस स्वार देऊन रखवाली करावी. "१॥ छ २३ रजब गांवाशीं उपद्रव तुम्हांकडील काडीमात्र लागू न द्यावा. गांव इकडील आहे. ये विशीं निक्षून ताकीद असावी. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

मोर्तब
सद.

[३७३]

॥ श्री ॥

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री रामाजी अनंत गोसावी यांसि. सेवक बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुम्हांकडून पत्र बहुत दिवस येऊन वर्तमान कळत नाही. राजश्री दत्ताजी शिंदे यांचा भारवाडचा मातबर पैका उगवणें त्याचा उगवावयाचा विचार कसा केल्या तो लिहिणें व लाहूर, बंगाल व पट्टणें हे तीन मनसुबे प्रस्तुत मशारनिलेस मातबर आहेत. त्यास लाहोरास चिरंजीव राजश्री दादांनीं अदीनावेग सुभेदार करून ठेविला होता, तो मृत्यु

५१. हे पत्र प्रधानांच्या नांवचें आहे
तर ते सदाशिवराव भाऊंस शिंदे यांणीं
लिहिलें असतें.

५२. येथपासून लुह महादजींचे अक्षर.
* येथे बाजूवर महादजी शिंदे यांचा शि-
का आहे.

पावला. त्याचा नायबं लाहोरास आहे तो तुमचे उपयोगी असला तर कोणी सरदार फौज देऊन . तिकडे पाठवून बंदोबस्त करावा. बंगाल, पट्टेणें यास स्वारी करावी. मातबर पैका कर्जाबद्दल मेळवावा. बंगाल्यास क्रोड दोन क्रोडी पैका मिळे अशी नागा आहे. भारी पैका मेळवून कर्जाचा परिहार करून फौज तानी राखावी असा विचार झाला पाहिजे. पट्टेणें हस्तगत करावें. तें स्थळ ध्यावयाचेंच आहे. खांसा दत्तबा व जनकोबांनी मातबर फौजेनिशी तिकडे जाऊन पट्टेणें ध्यावें, तेथें छावणी करून राहवें. तेथून बंगाल्याचा मनसुबा करावा. तो जिरंजीव राजश्री दादा बादज बरसात हिंदुस्थानास येतील. तदांतर चिरंजीव मशारानिलेनी बंगाल्याची स्वारी करून मातबर पैका मेळवावा. गुदस्ताप्रों बंगाल्याची मामलत चुकवावयास वकील तुम्हांकडे आला तर चुकवूं नये. बंगाल्याकडोल मातबर पैका आल्याविना कर्जाचा परिहार होत नाही. भारी फौज जाऊन क्रोड दोन क्रोडी पैका मेळविला पाहिजे. जर फौज न जातां पन्नास साठ लक्षांवर मामलत चुकवितील तरि चुकवावी. असें न होय तरि चिरंजीव तिकडे आल्यावर मनसुबा करावा. प्रस्तुत दुर्मी पट्टणाकडे जाऊन पट्टेणें काबीज करावें. व सुजात छदवला कडील दोन तीन कामे आहेत. काशी, अयोध्या, प्रयाग, ध्यावें. चिरंजीवांजवळ काशी, अयोध्या यावयाचा करार केला आहे. प्रयागाची रदबद्दल आहे. तोही मनसुबा सोहलतीनें होईल तरि करावा. सारांश उमदे मनसुबे करून, पैका भारी मेळवून, कर्जाची ओढ वाळून, फौज तानी राखावी. मुख्यत्वे करून हेच मज्जी आहे. गुदस्ता अवकाश नवता. यास्तव बैरावर मामलत राा चिठ्ठल शिवदेव याणी चुकविली. यंदा मोठें काम फार ऐवजाचें तेंच आहे. जर दिल्लीस पन्नास लक्षांवर एकसालां लागली तरीच विव्हे लावावी. ते सुधे बोलें देणार नाहीत, परंतु जबरदस्तीनें मशारानिलेनी पट्टण्यावेतो चालून जातील तेव्हां नरम होऊन मातबर ऐवज देतील. दिल्ली प्रांती नारो शंकर अथवा आणखी कोणी दोन तीन हजार फौज ठेवावी. यंदा लाहोराकडील ऐवज आणून जरूर हुजूर पावता करावा. अंतर्जात माणकेश्वर यांस परिच्छिन्न हुजूर यावयाविशी लिहिलें आहे. त्यांचे हवाल्याबाबद राहिली असेल तरि सक्त ताकीद करून उगवेसे करावें. वजीरांकडे त्याची फौज किती व चाकर किती महिने होती, मेरट

५१. पट्टेणें=पाटणा.

५२. काशी, प्रयाग, हीं ठिकाणें धे-
ण्याविशीं पेशव्यांच्या मनांत फार होतें
पण त्याप्रमाणें घडून आलें नाहीं. हें पत्र
व मागील यांतील मसलती फार मोठ मो-

ठ्या आहेत या फारपडत्या तर हिंदुस्थानाचें
संपूर्ण सार्वभौमत्व पेशव्यांकडे आलें
असतें.

५५. बारा लक्षांवर (!)

बगैरे महालाचा ऐवज त्यास बऱ्याच किती जहाला. हुजूरचे तैनातजाबत्याची फौज चार पांच हजार आहे, ऐसे ते लिहीत असतात. परंतु बजीराकडील फौज व हुजूरचे कराराची फौज दोन्ही मिळोन पांच सहा हजार असेल. हे ते मिळोन घालमेल करीत असतील यांत संशय नाही. याचा शोध ते आले तरी करावा. यांत सरकारची मातबर किफायत आहे. गणतीचे निकडीची संधि पाहून, महोने महाल फौज चाकर ठेवून, गणताची भरती करून दाखवावी, मग दूर करावी, हा प्रकार त्यांचा आहे. येविशींचा शोध पूर्त करणे. भीड न धरणे. नर भीड धरणे असेल तरी मोघम चौकशी करू नये. येथे येतील मग जसे वनेल तसे केलें जाईल. नर चौकशी करणे तर फारच सख्तीने खवंदगिरीने करावी. सर्व माहीत मेळवून चौकशी करावी. मागे नफातीत व फुरोईत त्यांणी तफावत केली असेल तेही कलमवार ठिकाणी लावणे. सारांश मळमळीत काही न करणे. येथील मुख्य वर्तमान इतकेंच की, क्रोड रुपये कर्ज देणे. त्यास अवधी फौज घरी बसविली, वीस हजार नरूराती कामाबद्दल ठेविली, त्यास पैका देणे आला. तीस लाख मात्र कर्जदारांस ऐवज पावला. बाकी सत्तर लाख देणे आहे. पन्नास लाख कर्ज तुम्हीं फेडावे. एक दुसरे मातबर काम करावे. वाटणी वगैरे अर्थ ध्यानांत न आणतां खासैवा कर्ज फेडावे. जाते सध्या दत्तना बोलोन गेले. त्या गोष्टीवर भरोसा आहे. ये विशी उभयतासही पत्रे याच प्रकारे लिहिली आहेत. तरी उमदे काम होऊन पैका भारी मिळे ते गोष्ट करणे. नाणिजे. छ २५ नमादिलाखर. आठां दिवसां आड मागील पुढील वर्तमान लिहीत जाणे. यंदा के दौ रा स जाणे जहालें होते. इमारत बहुत उत्तम जहाली. पाण्याचे तळे बळकट रुंद चुनेगंधी नरूर बांधावे येवढे राहिले आहे. तेही फावलेमानी करावे. वरचेवर स्वारीचे वर्तमान लिहीत जाणे. बजीराचा हजाम नरूर राखणे बहुत काय लिहिणे हे विनंती.

लेखन
सोमा.

[३७४]

श्रीलक्ष्मीकांत. छ ८ जमादिलाखर रविवार
राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान गोसावी यांस.

सकळ गुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ जानो-

५६. फुरोई=मामलेदार काय जा विवद
बट घेत असत ते.

५७. सामखां=कसे ही करून कांही
होऊ.

५८. खुद नानासहेबांनी येथपासून
लिहिले आहे.

५९. बद्रिकेशांनी जाणें झालें होतें कीं
काय ! कोणाचें !

मी भोंसले सेनासाहेब सुभा दंडवत विनंती उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहिता असले पाहिजे. विशेष. गोसावी यांनी पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन लेखनार्थ अवगत नहाला. ऐसियास गोसावी यांचे लक्षान-
रूपचा इकडील विचार आहे. वरकड सविस्तर अर्थ वरचेवर पत्रां लिहिल्या
आहे. त्याजवरून श्रुत नहाला असले. वारंवार व्याहारे ऐसे नाहीं. फौज

तयार आहे. जिकडे बोलविलें तिकडे येत असो. बोढगस्त सरदारी याजमुळे गवगवा येऊन पडतो. या उपरि विलंब न लाविता गोसावी यांचे आज्ञे-
प्रमाणें मजल दर मजल फौजेसह गंगातिराकडे येत असो. गोसावी यांचे आज्ञे खेरीज आम्हाक डील ताल्लतुल्य विचार नाहीं. रवाना छ १७ माहे
जमादिलोवळ सुज्ञांप्रती विशेषकाय लिहिणें. कृपा

लोभ असूं दिला पाहिजे हे विनंती. लेखन सीमा.

[३७५]

श्री लक्ष्मीकांत. छ १७ जिल्ह्याद इसले सितैन.

राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान गोसावी यांसि.

सकल गुणाळकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ जानो-
मी भोंसले सेनासाहेबसुभा दंडवत विनंती उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय
कुशल लेखन करिता असले पाहिजे. विशेष गोसावी यांनी पत्र पाठविलें तें
प्रविष्ट होऊन लिहिला मजकूर अवगत नहाला. माघारे जातां मुलखाची पाय.
मौली न करावी. बराड प्रांती गेल्या नंतर मोंगलाई अमलाची नफती करावी.
म्हणोन लिहिलें. ऐसियास गोसावी यांनी आम्हांस व राजश्री गोपाळराव यांसि
खेचिवाडियाचे पारिपत्याबद्दल ठेविलें होतें. त्यास तेथील गुंता उरकून दरकूच
सुरजेस आलों. तेथून मंडले प्रांताचे बंदोबस्ता बद्दल सागराचे सुमारे आलों
ता राजश्री बिसाजी गोविंद कमावीसदार दिभ्त राजश्री बाळाजी गोविंद
हे भेटीस येऊन निवेदन केलें कीं, बुंदेल खंडांत बुंदेले यांनी जमाव
करून तमाम ठाणी घेतली. एक सागर व हाटे राहिलें त्याजमध्ये
हाठ्यास मोर्चे लाविले आहेत. ते घेतल्यानें तर सागरास लागताल.
म्हणजे बुंदेलखंडाचा अमलच उठतो. याची साहित्य केलियां मुलुक रहातो.
नाहीं तर नाहीं. यास्तव या प्रांती येऊन हात्याचे मोर्चे कापून काढिले.

६१. येथपासून छुद्द जानोजीचें अक्षर. | रून कटेल.
भोंसले पेशव्यास किती नरम होते हे या- | व ६१. पायमाली=नासाडी.

रोदन गाणें हसणें नीचोत्तममध्य जिवभेद दिसे ॥ १९ ॥

उदाहरण.

यादव सर्व समुद्रतटीं निज कामिनिपुत्रसमेत भले ।
पाहुनि पर्व सुपुण्य महोदयतुल्य असे मग न्हाति जलें ॥
देउनि दान अनेक वसु द्विजभोजन ते मग मद्य पिले ।
गाति किती किति नाचति हांसाति ते निजती रडती मदले ॥ २० ॥

श्रमलक्षण.

रतिनें मार्गगतीनें बहु अभ्यासें चि होय श्रम त्याचे ॥
चिन्ह श्वासम्लानीं खेदादिक होय जाण हें साचें ॥ २१ ॥

उदाहरण.

सुवर्णमाणिमंचकीं शिथिलकंचुकी राधिका ।
रतांतसमयीं उगी च निजली रतीसाधिका ॥
शरीर बहु भीजलें वदनपद्म कोमाविलें ।
विरालि सकळा कळा श्वसित ही न थामाविलें ॥ २२ ॥

आलस्यलक्षण.

गर्भादिकेचि होतें ते आलस्याणि § चिन्ह त्यास असें ॥
कार्य न करणें देणें नांभाया फार या परी बहुसें ॥ २३ ॥

उदाहरण.

कुच-कंचुक हार तो धरी । परि ती रुक्मिणी गर्भिणी बरी ॥
न वदे न करे निवारिते । नयनातें फिरवूनि वारिते ॥ २४ ॥

दैन्यलक्षण.

विरहें दारिद्र्यानें होत असे दैन्याचिन्ह त्यास असें ॥
अंगास कष्ट आणी पीडा बहु त्या क्षुधेचि ही विलसे ॥ २५ ॥

उदाहरण.

टाकूनि गेला मजला विदेशी^{१५} । करूं कसे काय सखे उदासी ॥
शय्या पतीची जरि उष्ण झाली । दशा जशी नाव जळांत गेली ॥ २६ ॥

चिंतालक्षण.

प्रिय वस्तू जें त्याचे अप्राप्तिनें चि होतसे चिंता ॥
वैवर्ध्य ताप अश्रू श्वास असें चिन्ह होइ यतिमत्ता ॥ २७ ॥

१४ पद्म=कमल. १५ विदेशी=परदेशी. १६ वैवर्ध्य=फिकटपणा. § आलस्याणि=
आलस्य-आणि.

उदाहरण.

शधा निकुंजवर्नि त्या हरिला न पाहे । संतापआमि तिचिये तमुलार्गि दाहे ॥
ते मंडपांडु नयनांतुनि अश्रु वाहे । आस प्रकंप अधरीं बहु दुःख साहे ॥ २८ ॥

मोहलक्षण.

मोह भयाने होतो आवेगाने हि चिन्ह हे त्याचे ॥
पतन स्तंभ विघूर्णन विस्मरणादर्शनादि कवि वाचे ॥ २९ ॥

उदाहरण.

मोहिनीसि असुरेंद्र पाहुनी । मोहिले सकळ यापरी मनीं ॥
स्तब्ध हाति पडती किती किती । ते सुधीं विसरती विघूर्णती ॥ ३० ॥

स्मृतिलक्षण.

अवलोकित नेत्राने पूर्वी त्याचे चि चितने स्मृति हो ॥
तीचे चिन्ह धुकुटी उच्चलुनि अवलोकनादि चाले हो ॥ ३१ ॥

उदाहरण.

वेणी हे श्रमरापरी कुरळ कीं मोरापरी बोलणें ।
गोरा रंग तयांत कांति झमके हंसापरी चालणें ॥
वक्त्रेंदूवरि गोंधणें चमकती तेणें मला घाटते ।
ही शधा चि असेल कुंदरेंदना जी मानसीं दाटते ॥ ३२ ॥

धृतिलक्षण.

बानें शक्तिभरें आणि प्रियलाभें होय ते धृति तीचे ॥
चिन्ह स्वस्वपणें बहु भोगादिक जाणिजे सुरीतीचे ॥ ३३ ॥

उदाहरण.

स्वजनविरहझाला राज्य गेलें वनांती ।
वसति कारितसे कीं कंद भक्षी दिनांती ॥
हिमजलपवनार्ते आणि उष्णासि सोसी ।
परि न करि कशाची धर्मसूनू असोसी ॥ ३४ ॥

व्रीडालक्षण.

दुष्टाचारापासुनि होती व्रीडां तिचे हि चिन्ह असें ॥
मुखनयनप्रछादन मस्तकममादि जाणिजे सरसे ॥ ३५ ॥

उदाहरण.

निकुंजवर्नि जाउनी हरिसि आण गे मंदिरी ।
असे वचन ऐकुनी त्वरित गेलि ती सुंदरी ॥

स्वये हरिसि भोगुनी सुरतचिन्ह झांकावया ।

सुधूप बहुसा वरी गेरुनि मंदिरी जावया ॥ ३६ ॥

चपलता लक्षण.

मात्सर्ये द्वेषाने प्रीतिनै चपलतेचि हो वृद्धी ॥

चिन्ह कठुर बाणी अणि ताडन रिपुदर्शनादिची शुद्धी ॥ ३७ ॥

उदाहरण.

विरापरीक्षार्य सभासदांनी । तो कर्ण तो अर्जुन चापपाणी ॥

पाचारिले पूर्व परास पाहे । द्वेषे बहू त्याप्रति मारिताहे ॥ ३८ ॥

हर्षलक्षण.

प्रियदर्शनसुतजन्मे होत असे हर्ष चिन्ह हें त्याचें ॥

स्वरभेद घाम अश्रू आणिक ही जाण अंग रोमांचे ॥ ३९ ॥

उदाहरण.

गोकुळांत हरि जन्मला असे । ऐकतां ब्रजप हर्षला असे ॥

काय अद्भुत समस्त देव ही । गद्गदां वदति गाति नांव ही ॥ ४० ॥

आवेगलक्षण.

प्रियवस्तूचे श्रवणे शत्रूचे दर्शने चि आवेग ॥

चिन्ह त्वराणि* पडणे विपरीताचरण जाण हा भोग ॥ ४१ ॥

उदाहरण.

मयुरानगरीत कृष्ण आला । श्रवणीं हें घडत चि लोक पाला ॥

अति सत्वरया पहावयाला । निघती कीं विपरीत भाव झाला ॥ ४२ ॥

जडतालक्षण.

इष्टानिष्टबिलोकनयोगे ती होय जाणिजे जडता ॥

चिन्ह अभाषण आणी अवलोकन एकतंत्र निश्चलता ॥ ४३ ॥

उदाहरण.

पाहूनि मल्ल अति दुष्ट कठोर अंगी । श्रीकृष्ण बाळ अणि कोमळ अंग रंगी ॥

ते पौर लोक अणि त्या लैलना समस्त । चित्रांत जेवि लिहिले कि तसेचि सुस्त ॥ ४४ ॥

गर्वलक्षण.

लावण्यबंधुसंपात्तिबळाने गर्व तो असे ॥

अवज्ञा उपहासाणि† अंगालोकन ही दिसे ॥ ४५ ॥

१० पौर=नगरवासी लोक. २१ लळना=स्त्रिया. * त्वराणि=त्वर+आणि. † उपहासाणि=उपहास+आणि.

उदाहरण.

म्यां जिकिले सुरपती ललना सुरांच्या । माझेवरी मुदिते आणि महीधरांच्या ॥
नाना निकुंजवनभूमि बिदेहकन्ये । भोगीं मला कवण राम दरिद्र धन्ये ॥ ४६ ॥

विषादलक्षण.

अपराध घावनादिक घनगमनादिक विषाद कारण ते ॥
चिन्ह सहायान्वेषण मुखशोषण वैमनस्य आदिमते ॥ ४७ ॥

उदाहरण.

लगवग करुनी वनांत आली । न दिसत कृष्ण म्हणोन विव्र शाली ॥
मग सहचरिलांगीं शोधुं पाहे । मुखकमळास बहूत शुष्कताहे ॥ ४८ ॥

औत्सुक्यलक्षण.

प्रियस्मरणसंयोगे होतें औत्सुक्य चिन्ह ही ॥
तंद्रा आणि शरीराचें जाडेपण हि होतहे ॥ ४९ ॥

उदाहरण.

अग्नीवांचुनि पाक तो करितसे ऐसेचि एणेक्षणीं ।
ऐकूनी दमयंति उत्सुक असे ऐसेपरी कामिनी ॥
नेत्रां कवणास पाहतसे चाले न थोडे तरी ।
केव्हां पाहिन राजहंस नल तो ऐसे मनीं ते धरी ॥ ५० ॥

निद्रालक्षण.

आलस्यश्रमचित्तास्वभावयोगे चि होतसे निद्रा ॥
ध्रुनेत्रचलन आणी कडफेरन स्वप्न चिन्ह हे तंद्रा ॥ ५१ ॥

उदाहरण.

रतिश्रमे निद्रित राधिकेचे । स्वप्नी दिसे कौतुक ते चि साचें ॥
म्हणुनि सांगे सखिलांगीं जागे । होऊनि हें अद्भुत काय कांगे ॥ ५२ ॥

अपस्मारलक्षण.

अपवित्रतादिकानें होय अपस्मार चिन्ह त्यास असे ॥
देहास कंप लाळ हि केंसादिक जाण या परी बहुसे ॥ ५३ ॥

उदाहरण.

बृहन्मलेचें सुपवित्र चाप । स्पर्शां करे उत्तर त्या सकंप ॥
शाला क्षणीं फेंस वमीतसे कीं । पडे धरित्री वरी धाप टाकी ॥ ५४ ॥

२१ मुदित=आनंदित. २३ विषाद=दुःख. २४ अन्वेषण=शोध करणें. २५ एणेक्षणीं=हरिणासारखे डोळे आदितजीचे. २६ अपस्मार=केंपें.

सुसलक्षण.

निद्राविच्छेदाने विबोधे होता तयास चिन्ह असे ॥

आमोच्छ्वास अभाषण लोचःमिलनं हि घट्ट फार असे ॥ ५५ ॥

उदाहरण.

कुजामंघ पल्लवमचर्को तो ॥ लवूनि डोळे हरि शोप घेतो ॥

त्या गोपिका येडानि अगुळीने ॥ जागे करुं पाहति त्या रितीने ॥ ५६ ॥

विबोध लक्षण.

निद्राविच्छेदाने विबोधे होता तयास चिन्ह असे ॥

जंभा अंगुलिमोटन नेत्रां चोळणे शरीर मोड दिसे ॥ ५७ ॥

उदाहरण.

डाळे चोळीत बाळी मृदुल करतळी त्या उषःकाळि चोळी ॥

काळी वक्षस्थळी जग लग्नगित वळी आंवळी आणि बाळी ॥

नांभाळी देत खोलातुनि निघत जळी आंवळी वनत्र भोळी ॥

बाँळी अंगास फाँळी कडकडित सळी अंगुळी जेवि चोळी ॥ ५८ ॥

अमर्षलक्षण.

अपमाने आलेपे होय अमर्ष हि तयास चिन्ह असे ॥

घाम हि लाली नेत्रां आणि मस्तक हि कांपणे चि दिसे ॥ ५९ ॥

उदाहरण.

सभेमर्षे भूरजनासमोप । हा कर्ण हो अर्धरथी प्रलप ॥

ऐकूनि ऐसा मग शातनूज । पाहे चि रक्तेक्षण कर्ण तेजा ॥ ६० ॥

अवहित्यलक्षण.

लज्जाव्यपणाने कौटिल्यगारेणे चि अवहित्य ॥

चिन्ह तया आकृतिचे संगोपन यापरि अक्षे सार्य ॥ ६१ ॥

उदाहरण.

गेला बिभीषण हि सैन्य समग्र मेलें । तो कुंभकर्ण आणि पुत्र हि ते विगले ॥

हु.खाकती लपवुनी अशि रावणाने । केली मुवर्णमणिपेठि करीत त्याने ॥ ६२ ॥

उग्रतालक्षण.

अपराधदोषकीर्तनचोपनिने चि उग्रता होते ॥

ताचे चिन्ह असे कीं तैजस आणि ताडनाहि जाणविते ॥ ६३ ॥

उदाहरण.

लोणा दही चोरुनि कृष्ण लाल । म्हणुनि जिला बहु राग आला ॥

१. मीलन=मिश्रण. २. विबोध=जगण, जागे होणे. ३. अमर्ष=राग. ४. अवहित्य=सांकल्ये ५. तैजस=दृष्टांत.

काठी यशोदा करिं घेवुनीयां । मारी बहू भीति हि दाखवी या ॥ ६४ ॥

मतिलक्षण.

बहुशास्त्रचिन्तनाने होते मति चिन्ह तीस हें जाणा ॥

करचालन चातुर्य भूचालन धर्म सांगणें माना ॥ ६५ ॥

उदाहरण.

काहीं न ध्यावें कवणा जनावें । बोलूं नये लौकिक वर्म वाचे ॥

त्या श्रीपतीच्या चरणा भजवें । हळू भवाब्धीस तरुनि जावें ॥ ६६ ॥

व्याधिलक्षण.

धातुविकारें मदनें क्लेशे व्यौधी तयास चिन्ह असें ॥

देहोपद्रवकंपादिक आणि कौश्यादि या परी बडुसें ॥ ६७ ॥

उदाहरण.

खोखोखो बहु खोकले तडफडे कापे थारां बहू ।

बोले गद्गद वाणि कां हरि हरी हें दुःख कैसें सहूं ॥

आणी मस्तक दूखते क्षिरपते हें नाक ऐसे परी ।

तापे तप्त तनू निजे स्थैरि तो खाटेवरी अंतरी ॥ ६८ ॥

उन्मादलक्षण.

प्रियविरहाणि* पराभवभ्रांतीनें होतसे किं उन्माद ॥

चिन्ह वृथा भाषण आणि वृथा हसित आणि वृथैव हा रोध ॥ ६९ ॥

उदाहरण.

कांताचे विरहे रडूनि तरुणी त्या मंचकीं नीजली ॥

पाहे त्या सखिलांगिं पूसत असे कांगे जळें भीजली ॥

ऐसे संश्रित चंद्र पाडुनि म्हणे कां सूर्य हा तापतो ॥

बारा घाल गडे मला बहुत हा देतो किं संताप तो ॥ ७० ॥

मरणलक्षण.

प्राणोत्क्रमे होय मृत्यु तया चिन्ह असे असे ॥

डोळ्यांचें फाडणें आणी अंगा आपटणें दिसे ॥ ७१ ॥

उदाहरण.

त्या छूतनेचा स्तन श्रीहरीनें । पीतां चि मेली हरिचे भरांनें ॥

फाडुनि डोळे हि विकीर्ण-केशी । पडे धरित्रीवरि त्या प्रवेशी ॥ ७२ ॥

३२ व्याधि=रोग. ३३ कार्थ्य=रोडकेपणा. ३४ स्थविर=म्हातारा. ३५ उन्माद=वेड.
* विरहाणि=विरह+आणि.

त्रासलक्षण.

श्रवणे घोर ध्वनिचे घोराचे दर्शने असे त्रैस ॥

चिन्ह स्तंभ स्वेद स्वरभंगाणि[†] गाणि प्रकंप कसकास ॥ ७३ ॥

उदाहरण.

गोवर्धनाचे शिखरीं सुखाने । चारुनि गाई आणि वासुरां ने ॥

तत्काल मेघध्वनि ऐकुनीयां । तो घेतलासे पळ काढुनीयां ॥ ७४ ॥

वितर्कलक्षण.

साधकबाधकयोगे विचार जो तो वितर्क जाणावा ॥

चिन्ह शिरःकंपादिक अभ्रू चांचल्यभाव बाणावा ॥ ७५ ॥

उदाहरण.

कातेचें मुख पाहुनी तरुण तो पद्मास तर्क मनीं ॥

तीचे नेत्र विलोकितां चपल ते हे भृंग होती शर्णा ॥

पाहुनी मृदु कंठनाळ मग तो सौरभ्य लाभावया ॥

घेतो गंध अणीक मान हलवी सौंदर्य पाहावया ॥ ७६ ॥

असे व्यभिचारी भाव झाले. पांचा व्यभिचार कसा तो लिहितो. शृंगारांत भेद दोन. एक संभोग आणि दुसरा विप्रलंभ. संभोगांत आलस्य, औग्र्य, जुगुप्सा, वज्राघात. विप्रलंभांत शंका, असूया, ग्लानि, व्याधि, स्मृति, धृति, चिंता, औस्तुक्य चापल्य, व्रीडा, हर्ष, उन्माद, जडता, मद, विषाद, अवहित्य, सुप्त. हास्यांत-श्रम, चपलता, ग्लानि, शंका, अवहित्य, सुप्त, प्रबोध, निद्रा, असूया, आलस्य; करुणांत चिंता, ग्लानि, निर्वेद, जाड्य, उन्माद, दैन्य, विषाद, मोह, आलस्य, व्याधि; रौद्रांत असूया, उग्रत्व, स्मृति, आवेग, अमर्ष, चापल्य, गर्व, मद; वीरांत अमर्ष, मति, धृति, गर्व, उग्रत्व, हर्ष, असूया, मद, वितर्क, आवेग; भयानकांत दैन्य, मोह, अपस्मार, मृति, आवेग, चपलता, शंका, त्रास; बीभत्सांत मति, विषाद, अपस्मार, मोह, आवेग, जाड्य, धैर्य, मोह; शांतांत स्मृति, मति, हर्ष, उन्माद; आणि स्थायीभाव ही व्यभिचारी होतात ते लिहितो; शृंगारांत हास, रति म्हणजे प्रीति ती शांत करुण हास्यांत; भय आणि शोक हे करुण आणि शृंगारांत; क्रोध वीरांत; जुगुप्सा भयानकांत; उत्साह आणि विस्मय सर्व रसांत; आणि सात्विकभाव जे पूर्वी सांगितले स्तंभादिक ते ही सर्व रसांत असतात; आणि जसजसे व्यभिचारी भाव रसास अनुकूल होतील ते ही विचार करून बसवावे; आणि शृंगारांत दहा अवस्था होतात त्या अशा कीं अभिलाष (इच्छा) १ स्मृति (स्मरण) २ चिंता (ध्यान) ३ निधन (मरण) ४

३६ त्रास=भीति. † स्वरभंगाणि=स्वरभंग+आणि. १७ सौरभ्य=सुगंध.

गुणकीर्तन ५, व्याधि ६, प्रलाप (बडबडणें) ७, उन्माद (अविचारकर्म) ८, जडता (जाड्य) ९, उद्वेग (निर्वेद) १० ह्या ही अवस्था निरूपित व्यभिचारी भावांत च जाणाव्या; यांची उदाहरणें येथें आणि रसमंजरींत आहेत. आतां स्थायीभाव सांगतों त्यांत,

सर्व स्थायीभावांचें सामान्य लक्षण.

अनुभावविभावाणीं व्यभिचारी भाव मिळुनि हे सकळ ॥

लपजविती ज्यातें तो चित्तस्थ स्थायीभाव रस विकळ ॥ ७७ ॥

रतिलक्षण.

प्रियवस्तुदर्शनानें स्मरणें श्रवणें तथाचि इच्छा जी ॥

तज्जनितचित्तविकृती ती च अपरिपूर्ण रति असे गा जी ॥ ७८ ॥

उदाहरण.

सखि नयनकटाक्षे अंकुरें बोलण्यानें । किसलयित विराजे पुष्पिता हांसण्यानें ॥

शशिमुखि तव अंगस्पर्शयोगें फळो हा । नवमदनतरु कीं तापवायू पळो हा ॥ ७९ ॥

येथें फळो या शब्दानें अपूर्णता ॥

हासलक्षण.

कौतुकनिमित्त जें कीं वेषवचनभेद भल्लतसे होणें

तेणें मनास होते विकृती आपरिपूर्ण हास हें जाणें ॥ ८० ॥

उदाहरण.

फेंडा हालवितो उरास बघतो जो वांकडे चालतो ॥

नेत्रें चाळवितो डसूनि पळतो जो हें गडे बोलतो ॥

ऐसा मद्यप वेषधारक हरी पाहूनि गोपांगना ।

काहीं एक हसूनि शेव शिरिचा घेती किं आलिंगना ॥ ८१ ॥

एथें काहीं एक शब्दानें अपरिपूर्णता ॥

शोकलक्षण.

प्रियवस्तूचे नाशें मनास जो कीं विकार होत असे ॥

जो अपरिपूर्ण असतां शोक म्हणावा कर्थाद्रवाक्य असे ॥ ८२ ॥

उदाहरण.

मस्तकिं घालिते निजकरें वक्षस्यळा ठोकिते ।

मूच्छेनें पडते क्षणोक्षणें पतिप्राणास ही शोकिते ॥

बाळीचे मरणीं विलोकुनि असा तारासमारंभ तो ।

केला अश्रुनि राघवेद्रनयनीं येण्यास आरंभ तो ॥ ८३ ॥

पट्टका तो काटि वेष्टिला निजकरें आपूर्वता दाविली ॥ ३ ॥
 पार्यो घालुनि चोळणा वरि बरा कांचा नृपे बांधिला ।
 खानाचा जिव व्यावया निजवळे शाहूजीसुनू चालिला ॥
 क्रोधे कंपित अंतरी म्हणतसे त्या अफजला मारितो ।
 आलाहे मतिमंद पामर कसा तात्काळ निर्दाळितो ॥ ४ ॥
 जाणा वीज दुजो फिरंग तुळजा पै बाचवा हस्तकी ।
 तैसे खेटक वागूनले विलसलीं तां तात्र पाहा निकी ॥
 स्मश्रू पीळुनियां सकोप हृदयीं अफजल विलोकिता ।
 याचा प्राण हरीन या च समयी नाही दुजा रक्षिता ॥ ५ ॥

पुढें देवघरांत इष्ट मंडळीसह जाऊन श्रीजगदंबेचे चरणीं मस्तक ठेवून
 प्रार्थना केली तीः—

श्रीअंबे [मजला] कृपा करुनियां निर्दाळिजे अफजला ।
 आला हा कपटी तयासि चपळे दावीं प्रभेची लिळा ॥
 माझा हा अभिमान [आइ] तुजला श्रीरेणुके स्वामिणी ।
 श्रीवाजी नृप भोंसल्यास वर दे प्रत्यक्षा चिंतामणी ॥ १ ॥
 प्रार्थितां कर जोडुनी शिव नृपे कौतूक झाले अती ।
 दिधुलीं मस्तकिचीं प्रसादसुमनें इच्छीत दासाप्रती ॥
 आतां हे भय काय जाण हृदयीं दंडावया पामरा ।
 ऐशी हे वदली सनेम वचनें संतोष राजेश्वरा ॥ २ ॥

येणें प्रमाणें दर्शन होऊन मातोश्रीकडे जाऊन चरणीं मस्तक ठेविलें तो
 प्रकारः—

जोजावू चरणावरी नृपवरे ठेवोनेयां मस्तका ।
 आज्ञा अर्पणता करी च जननी संपादि तूं कौतुका ॥
 आला भेटिस अफजला दिनमती कापट्य चित्तां असे ।
 मृत्यूनें वरिला ह्मणोनि बकरा दाणीस मी देतसें ॥ १ ॥
 शिव्वा तूं जय पावशील चपळे भीमाहुनी आगळा ।
 माझा आशिस पूर्ण जाण चि असे आगाध तूझी लिळा ॥
 श्रीअंबावरदे च येवन अरी पायातळीं घालिजे ।
 विज्यातें वरुनी सनेम गरिमा विस्तीर्णता [ती] किजे ॥ २ ॥
 कुंतीचे सुत भीम अर्जुन जसे तैसा चि तूं भूतळीं ।

बापा आर्यहोस्वामणी च अससी तूं भोंसल्यांचे कुळीं ॥
 वेगें कौतुक दाखवीं च समरीं माखनियां अफजला ।
 राग्याची अभिवृद्धि [पूर्ण] करणें आशी हि माझी तुला ॥ ३ ॥
 कुंतीचे अजि पंगतीस बसवीं तूं शीवबा रे मला ।
 भीमं कौचक मारुनी भुजबळें कीर्तिध्वजू रोंविला ॥
 तैसें या समरीं कखनि सकळां कौतुक हें दाविजे ।
 अफजला वधुनी [स्वमस्तकिं] टिळा त्या शोणितें लाविजे ॥ ४ ॥
 माते आशिस पूर्ण जाण ा तुझा मीं मस्तकीं वांदिला ।
 सिंहासन्मुख जंबुका गति नसे हा निश्चयो कल्पिला ॥
 अफजला वधुनी जयास वरितो अंबाप्रसादे जनीं ।
 तूझा पुत्र तरी च जाण जननी दंडीन दुष्टा रणीं ॥ ५ ॥
 जीजावू वचनें वदे च शिवबा मारीं त्वरे अफजला ।
 पातें जीत हि सोडशील तरि रे हे आण माझी तुला ॥
 कपूटी पामर पातला हिनमती म्हैसा तया लक्षिजे ।
 दाणी देउनियां रणीं शिर करीं छेदूनियां आणिजे ॥ ६ ॥

सभेमध्ये खानाची व राजाची भेटः—

आज्ञा घेउनियां नृपाळ चपळें आला सभाभूवनीं ।
 अफजला हृदयीं च किव्हळ असे अज्ञीक शाला जनीं ॥
 जीवित्वा प्रति मूकला च दिसतो अन्यत्र नाहीं कदा ।
 आयुष्यावाधि पूर्णता च भरली उन्माद शाला सदा ॥ १ ॥
 अफजल चालुनि [येतसे] निजहिता भेटावयातें नृपा ।
 भेटोनी मतिमंद वाजट कसा अज्ञीक मारी फका ॥
 आला काळ समीप पूर्ण घाटिका पै पातली ये क्षणीं
 शीवाजी सरजा समर्थ नृपती दंडील यातें रणीं ॥ २ ॥
 देखोनी सदरे मनीं प्रजळला [हे] बादशाला नसे ।
 शाला विस्मित अंतरीं मुढमती वीचित्रता हां दिसे ॥
 शाहूजीसूत समर्थ एक अवनीं घेईल बीजापुरा ।
 ऐसा निश्चय अंतरीं च गमला त्या दुर्मती पामरा ॥ ३ ॥
 क्रोधे कांपतसे थरावनि वपू आरक्त नेत्रा करी ।
 ऐकोनी नृपवाक्य जाण हृदयीं आनिष्टता वीवरी ॥
 मद्रें उन्मत होउनी भुंकतसे श्वानापरी तो कसा ।

श्रीवाजीनृप सागरापरि असे आलक्षिल्ले वायसा ॥ ४ ॥
 श्वानाते नृप वारितो निजमुखें बोलें नको पामरा ।
 श्रीवाजी नृपनायकासि नयनें वीलोक्रिजे रे बरा ॥
 वेगीं रक्षुनि प्राण जाण अपुला ऊठोनि जा ये क्षणीं ।
 मी देतो जिवदान तूं हिनमती मी एक चिंतामणी ॥ ५ ॥

अफ्जलखानाचें उत्तर:—

श्रीवा तूं बरजोर क्यौं कर हुवा मै अफ्जल देखयो ।
 चलना ईस घडी हुकूम तुजकू है पैरवी रे कियो ॥
 मेरी बात सुनो मजाख न कियो जाने बचेगी शिवा ।
 पाच्छाहाइतराजिमो मत अयो कीयो बडेकी दुवा ॥ १ ॥
 श्रीवा तूं बदमस्त क्यौं कर हुवा तूरा लगाया बडा ।
 हाता ले तरवार अफ्जल अया शिताब होना खडा ॥
 कुन्बी होकर तैं मजाख मजसूं है बात जानो बुरी ।
 चलना ईस घडी डरो मत शिवा कोई न बाजा पुरी ॥ २ ॥
 पाच्छाही सब छीन लेकर शिवा बेमान क्यौं रे हुवा ।
 दर्या अफ्जल [वो] बडा वाजिर मो किस्सा न तेरे कुवा ॥
 पकडो हिम्मत जांदगी इस घडी मै जोरसे रे अया ।
 कीयो रोष न पैरवी अखनसो येहू सून मेरा कहा ॥ ३ ॥
 श्रीवा कंबरजोर माकुल नही गाफील क्यौं रे हुवा ।
 देखीयो अफ्जलका दिदर आखार जानिसे तैरू मुन्ना ॥
 जादा हेतुलवात रोष किय येही बात क्यौं रे करी ।
 पाच्छासे बाडे जादगी च करिया किस्सा न तेरे बुरी ॥ ४ ॥
 ऐरे अफ्जल बाग हो कर अया देखो शिवा येहू घडी ।
 अब तेरे सपडा मजाख न चले कैदेत हो रे दडी ॥
 नख्रा ते सब छोड दे मज कियो जाने बचेगी शिवा ।
 पाच्छाके दरबंदगीसं चलना देखो अच्छी रे हवा ॥ ५ ॥

यावर महाराजाचें उत्तर:—

मदें उन्मत होउनी मुदमती अफ्जल बोलें कसा ।
 जातीचा हिन येवनासि न कळे सिंहापुढें हा ससा ॥
 आला काळ समीप जाण घटिका पर्णत्वता पावली ।

श्रीअंबे प्रति गोधेळासि बकरा दाणी असे दीघळी ॥ १ ॥
 देखोनी शिवभूपतीस जळला सन्नोध तो अंतरी ।
 ध्यावा प्राण असे चि जाण गमलें आनिष्टता वीवरी ॥
 भ्रांतीचे पटलें कसा यवन तो उन्मादता पावला ।
 तेव्हां त्या नरनायके मुढमती पापिष्ठ वीलोकिला ॥ २ ॥
 अफ्जल्ला शिवभूपती निजकरें मृत्युप्रतो देतसे ।
 श्रीअंबा नरनायकासि सदये येशासि अर्पीतसे ॥
 आयुष्यावाधि पूर्णता चि भरली अन्यत्र नाही कदा ।
 ह्येशासुर रूपे असे यवन [हा] दंडीन रां दुर्मदा ॥ ३ ॥
 आला अफ्जल बेनवा मुढमती भेटावयातें नृपा ।
 शीवाजी सरजा हटेल न ढळे आहे ह्याची कृपा ॥
 देखोनी सदरा अवेशा न धरे त्या येवनातें मनी ।
 बोले उन्मत होउनी निज मुखें जाणा अमित्रांखुनी ॥ ४ ॥
 कां रे बोलसि वाजटा धिटपणें लज्जा न वाटे तुला ।
 आतां मी निकरें चि मारिन रणीं हा निश्चयो कल्पिला ॥
 केवा काय तुझा च मर्कट जसे चेष्टा करी आगळी ॥
 शीवाजी सरजा समर्थ अवनीं या भोंसल्याचे कुळीं ॥ ५ ॥
 ऐकें रे मतिमंदटा बरळसी सर्जा शिवाजी पुढां ।
 सिंहा सन्मुख काय जाण करशी तूं अफ्जल रे मुढा ॥
 हस्तीं हे तुळजा फिरंग चमके घेईल प्राणा शणी ।
 नाहीं सोडविता [तुला] मज दिसे प्रत्यक्ष तो रे रणीं ॥ ६ ॥
 बीजापूर हि बेदरादिक शणी मीं जिकितो एकदा ।
 तानाशा सुलतान मारिन करीं अन्यत्र नाही कदा ॥
 दिल्ली आदिकरूनियां च अवघे त्या पातशा दंडितो ।
 हेमाउबलखासि घेइन बळें कीर्तिस विस्तारितो ॥ ७ ॥
 तेथें अफ्जल [तूं] किसान मजला दृष्टीपुढें दीसते ।
 आतां जाशिल केउता परतुनी दंडीन आतां तुतें ॥
 येई रे शरणागतासि चपळें कां प्राण देशी मुढा ।
 शीवाजी सरजा समर्थ अवनीं तूं तृण माझे पुढां ॥ ८ ॥
 तूशी माय भटारणी स्मर मनीं या रें क्षणीं पामरा ।
 नाहीं आकलता हि मूढमति तूं त्वां भक्षिली रे सुरा ॥
 शीवाजी सरजा समस्त भुतळीं वीलोकुनी पाहिजे ।

जातीचा हिन येवना अझुनि रे प्राणासि [तूं] रक्षिजे ॥ ९ ॥
 तूतें मारुनि [एथ] रक्त टिकला लावोन भाळीं अतां ।
 श्रीअंबावरदे प्रताप मजला नाही च अन्यत्रता ॥
 अफूजळा करुणा तुझी च हृदयीं आमोघता पातली ।
 माझे रे भवनासि येउन गती कां रे अशी लाविली ॥ १० ॥
 बीजापूरपती रडेल हृदयीं ऐकोनि तूझ्या वृता ।
 ऐसें हे न करीं कदा मुढमती नाही मती योग्यता ॥
 तुळजा हस्तकिंची फिरंग चमके आतूरता अंतरी ।
 अफूजळा रुधिराधके प्रिय असे ते प्राशना सत्तरी ॥ ११ ॥
 भटारीच्या पोरा परम कपटीया मुढमती ।
 शिवाजीसर्जाची नकळ तुजला आजुनि गती ॥
 नको देऊं प्राणा त्वरित फिर मार्गे च सदना ।
 न ठाकें रे माझे क्षण भरि [हि तूं] जाण कदना ॥ १२ ॥

अफझलखान भेटावयास पुढें सरसावतो त्याचें वर्णनः—

क्रोधें शीवनृपावरी च उठला अफूझल पापी कसा ।
 वेष्टूनी उदरांत खंजिर बळें तो मारिला हो ठुसा ॥
 पोटी तो भडकावुनी च करिंचा खंजिर लागू नसे ।
 शिवसर्जा लघुलाघवीं निजबळें कांतूक केलें कसे ॥ १ ॥
 डावे हस्तकिंचे चपेट धरणी पै वागूनले मारिलीं ।
 खानाचे हृदयीं प्रवेश करितां आंतें भुई पाडिलीं ॥
 तेव्हां विव्हल होउनी कुमति [तो] वेडावला अंतरी ।
 शिवसर्जा उडि मारुनी सरकला रोंखुनि पाहे अरी ॥ २ ॥
 आंतें सावरुनी करे च उदरीं त्या अफूजळें घातलीं ।
 मूर्च्छा येउन चान्चरी मुढमती ऐशी दशा लाघली ॥
 तुळजा आड करोनियां शिवनृपे तत्काळ सांभाळिला ।
 पडे घेउनियां सकाप न धरे ऊठोनियां धांवला ॥ ३ ॥
 अफूझळें उदरासि [देउन] करा सक्त्रोधता नावरे ।
 पट्याची शिंग मारिली निजबळें त्या दुर्मती निष्ठुरें ॥
 भूपें मारुनियां उडी चुकाविली तें अल्प लागू नसे ।
 जीरेटोप विदारुनी जवभरी जाण क्षतू तें दिसे ॥ ४ ॥

अफजलखानाचा नाश झाल्यावर त्याच्या लोकांची दशा झाली ती:—

भुतांचे गणू [जेंवी] नम्र स्मशानी । तसे नागवे वीर अफजलखानी ॥
नसे अन्नपाणी क्षुधाक्रान्त रानी । वजोरासि केली शिवे मेजवानी ॥ १ ॥

रेशी फत्ते करून खानाचे शिरकमल देवीस अपूर्ण राजे यांणीं देवीची प्रार्थना आरंभिली:—

श्रीअंबे कुलदैवते विनवितो जोडुनि हस्तद्वया ।
शीवाजी सरजावरी निशिदिनी आमोघ कीजे दया ॥
अफजल जननी तुझे [च] वरदे निर्नाम केला रणी ।
दासाचा अभिमान पूर्ण धरणे तूं श्रेष्ठ चिंतामणी ॥ १ ॥
विज्याते वरिले कृपा करुनियां श्रीअंबिके संकटी ।
हैसा अफजल दंडुनी निजकरे आले तुझे नीकटी ॥
शास्त्राची दिपिका धरोनि समरी लोले करुं कौतुके ।
केला गोंधळ साजिरा च जननी है येश आले निके ॥ २ ॥
श्रीअंबे वरदे नृसिंह समरी मी दास होऊनियां ।
अफजल दंडुनियां अरी च निकरे संपादिले या जया ॥
शीवाजी नरनायकासि जननी संरक्षणे संकटी ।
दासाचा अभिमान पूर्ण धरणे आहे तुझे नीकटी ॥ ३ ॥

शास्तेखानास दंडिले त्याची हकीकत:—

शास्तेखान नवाब मूर्ख अगळा चालोन आला कसा ।
शीवाजी नृपती समर्थ अवनी अद्भुत ज्याचा ठसा ॥
केले हीन हि पामरास चपळे तोडानि बोटे झणी ।
धाके कांपतसे कुटील उदरीं जिंकील आतां रणी ॥ १ ॥
पाच्छाके दरबंदगीस अब मै जाता नहीं ये घडी ।
शास्तार्को इरशा लगी च दिलमो जानो हमेशा बडी ॥
जानी दौलतकी नहोचि मजकू आशा कभू प्यारसे ।
शीवा है बरजोर रोष न क्रियो जानो च ईमानसे ॥ २ ॥
शास्ताते मरणाहुनी च अगळे केले नृपाने कसे ।
दंडोनी निकरे अरीस चपळे कौतूक शाले असे ॥
मारामार करुनियां निजबळे शाहजूसुनू पातला ।
कीर्तीचे ध्वज लाविले च अवनी आखण्ड वीराजला ॥ ३ ॥

स्त्रीयांमाजि कुटील मूर्ख कपटी शास्ता दडाल भयें ।
 आतां मारिल भूपती च मजला निष्ठूरत निर्दये ॥
 पाच्छानें मज धाडिलें करूं कसें शाहूजासुनू हा बळो ।
 कीर्तीचे ध्वज लाविले निशिदिवा या भोसल्यांचे कुळो ॥ ४
 सेना भीत समस्त जाण हृदयीं आपूर्व झाले कसें ।
 शीवाजोनृपति समर्थ अवनी अन्यत्र कोणी नसे ॥
 पाच्छाके दरबंदगीस न चले दीदार ये की घडी ।
 जाद. देखनमो करामत असे जागा दिलेमो बडी ॥ ५ ॥
 पाच्छाचे अमिरादे [सर्व] वजिरां मारील हा भूपती ।
 दिव्ही घेउनियां प्रतापतक्के संरक्षिताहे क्षिती ॥
 इराणादिक हे नुराण अवघे धेईल राजा बळें ।
 हस्तीं शस्त्र धरुनि [सर्व] चपळें खाणील शत्रूमुळें ॥ ६ ॥

मिरजा राजा जयसिंग यांजकडे रघुनाथ पडित यांनी दूतत्व केलें त्या
 समर्थीचें बोलणें:—

अद्यापि नोज्ञाति हरः किल कालकूटं ।
 कूर्मो विभर्ति धरणि खलु पृष्ठभागे ॥
 अंभोनिधिर्वहति दुःसह वाडवर्णि ।
 अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ १ ॥
 कूर्मवतारी धरिलें क्षितीला । अंभोनिधीने वडवानळाला ॥
 समर्थ ज्याला धरितात हाती । त्या कारणें प्राण हि वेचिताती ॥ २ ॥
 शीवाजी नृपती सुनू तव असे सांभाळिजे संकटी ।
 येताहे बळिया समर्थ अवनी अत्यादरे नीकटी ॥
 पाच्छाचें भय आगळें म्हणवुनी विज्ञापना आयका ।
 इत्यादी वचने कदापि प्रभुचीं काहीं कशीं नायका ॥ ३ ॥
 दिव्हीला ठाकुरजीवरील तुळशी सकृप होऊनियां ।
 याचा हा अभिमान पूर्ण धरणे येणें चि आहे जया ॥
 मानुनी सुत रामसिंग प्रभुजी चित्तां दुजें नाणजे ।
 क्रीया रणगता अशाच समर्थी आख [पड] ता हो किजे ॥ ४ ॥
 श्रेष्ठांचीं वचने मनेम असती बोलोनि गेला विधी ।
 कीर्तीची गरिमा भरुनि उरवी तूं एक अंभोनिधी ॥
 मिर्जा भूपति धार्मिका विलससी चातुर्यचन्द्रा सदा ।

शीवाजी नरनायकावरि दया कीजे प्रभो एकदा ॥ ५ ॥
 श्रीरामें वर दीधला निज मुखें बीभाषणार्ते शणे ।
 दंडोर्तो रिपु रावणासि निकरें तात्काळ पाहो रणों ॥
 लंकेचें तुज राज्य जाण दिधलें बावतु रवीचन्द्रमा ।
 श्रेष्ठांची वचनें सनेम प्रभुजी आखण्ड कल्पद्रुमा ॥ ६ ॥
 मिर्जा भूपति तूं कृपाणिव जर्गी श्रीरामचन्द्रापरी ।
 शीवाजी सरजा सुभू तव असे मानाभिमाना धरी ॥
 कीर्तीचीं भुवनें भरोनि उरवीं सत्कीर्ति संपादिजे ।
 येणें हा जय पावशील अगळा दातृत्व विप्रा दिजे ॥ ७ ॥

दिल्लीस जावयाचे वेळेस महाराजांनी श्रीभवानीशंकरास प्रार्थना केली:-

शंभो तूं करुणाकरा पशुपते भक्ताभिमाना सदा ।
 दासाचा अभिमान पूर्ण धरणें हे प्रार्थना जी पदा ॥
 यावें येश अशाच जाण समयी सत्कीर्तिते पाविजे ।
 शत्रु दंडुनियां प्रतापतवकें या संकटीं रक्षिजे ॥ १ ॥
 मालोजा मम पूर्वजावरि प्रभो अमोघ केली दया ।
 तशा हा वर [सर्वदा] निशिदिनीं अर्पितसे हो जया ॥
 दंडीं येवन हस्तकें मम सदा ठेवूं नको एक ही ।
 पुण्याची अभिवृद्धिता च कारण संतुष्ट व्हावी मही ॥ २ ॥
 श्रीअंबे तुळजे रूपा करुनियां संभाळिजे संकटीं ।
 धावें या समयी उदास न करों यावें दिना नीकटीं ॥
 पाच्छाचे सदानाप्रती च मजला जाणें असे एकदां ।
 ऐसें हें घडलें कुटील कपटी दंडीं त्वरे दुर्मदा ॥ ३ ॥
 शास्ता अफजल दंडिला तदुपरी निर्दाळिजे पाच्छहा ।
 शिवसर्जाप्राति रक्षणें च जननी संपादिजे या यश ॥
 मिर्जा हा जयसिंग मित्र मजला शला अती संकटीं ।
 श्रीअंबे सुदया करुनि चपळें यावें दिनानीकटीं ॥ ४ ॥

दिल्ली येथें बादशहाचें दरबारी महाराज गेले तेव्हांचें वर्णन:-

शीवाजी नरनाथ भूतळवटीं बीराजला हो क्षिती ।
 धैर्यैदार्य हि धूर्तता च अगळी धर्मिकता हो निती ॥
 पाच्छाची परवा नसे चि भुतें भीमानुनासारखा ।

पंच.

सन १८८१ ते १८८३ पैकीं.

द. आ.	द. आ.
श्री० रामराव नारायण षळशेकर. ८ १२	रा० रा० दि० गी० वझे ... १ ६
रा० व० गो० ह० देशमुख..... ५ ०	,, ,, ग० नी० आचगांवकर. ११ १२
श्री० रा० भाऊसाहेब जोग ... १ ०	,, ,, वि० ल० तोमण ... १० ०
रा० रा० ग० ना० मानपूर ... १० १५	,, ,, वि० छ० बेहरे ... १ ६
,, ,, से० ने० ला० धार ... १० ०	

सन १८८४ ते १८८५ पैकीं.

श्री० रा० रामराव नारायण षळशेकर. १ ६	रा० रा० गो० ग० निघोजकर. ... १ ६
श्री० गो० ग० किवे ... १ ६	,, ,, दि० गो० वझे... ... १ ६
,, रा० भाऊसाहेब नातु ... १ ०	,, ,, ग० नी० आचगांवकर ... १ ६
रा० व० गो० ह० देशमुख... ... ५ ८	,, ,, से० ने० ला० विट्टे ... १ ६
रा० सा० छ० बा० बाळ ... १ ६	,, ,, से० ने० ला० विळगो ... ५ ८
रा० रा० ना० वि० बापट ... १ ६	,, ,, वि० छ० बेहरे ... १ ६
,, ,, व्यं० भि० गद्रे ... १ ६	

विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोंसल्यांची बखर	१३७-१५२
पत्रें, यादि वगैरे	२२१-२२८

मराठी कविता.

मोरोपंतकविकृत प्रकरणें, भाग २ रा—

अंबरीषाख्यान-विठ्ठलस्तुति-बाड्मनःप्रार्थनापंचाशती	१३७-१४४
श्रीरामदासकृत करुणाष्टकें	१३३-१३६
श्रीरामदासस्वामींचें चरित्र	१-४

संस्कृत काव्यें.

युवराजकविकृतं-रामचरितं	५७-६०
पंतविठ्ठलकृतं-सुश्लोकलाघवम्	११७
सुश्लोकलाघवाचें अक्षिपत्र	१-२